

Hur långt från trädet faller äpplet?

- Och hur länge lever den amerikanska drömmen i Sverige?

Av Daniel Lind

SAMMANFATTNING.....	3
1. INLEDNING.....	4
2. HUR DEFINIERAS DEN SOCIALA RÖRLIGHETEN OCH HUR KAN DEN MÄTAS? 5	5
2.1 Olika typer av social rörlighet.....	5
2.2 Skattade regressionssamband.....	5
2.3 Rörlighetsmatriser och syskonkorrelationer.....	6
3. SOCIAL RÖRLIGHET I ETT INTERNATIONELLT PERSPEKTIV: VAD SÄGER FORSKNINGEN?.....	7
3.1 Vad säger forskningen: elasticiteter?.....	7
3.2 Vad säger forskningen: rörlighetsmatriser?.....	10
3.3 Vad säger forskningen: syskonkorrelationer?.....	12
3.4 Vad säger forskningen: arv eller miljö?.....	14
3.5 Vad säger forskningen: förändringar över tid?.....	14
3.6 Avslutning.....	15
4. VAD FÖRKLARAR DEN SOCIALA RÖRLIGHETEN?.....	17
4.1 Tre teorier.....	17
4.2 Något om uppväxtvillkor och familjeförhållanden – statsindividualismen 2.0.....	18
5. UTBILDNING OCH SOCIAL RÖRLIGHET.....	20
5.1 Inledning.....	20
5.2 Svensk utbildningspolitik.....	20
5.3 Utbildningspremier och social rörlighet.....	23
5.4 Avslutning.....	25
6. INKOMSTSKILLNADER OCH SOCIAL RÖRLIGHET.....	26
6.1 Inledning.....	26
6.2 Inkomstskillnader i termer av ginikoefficienter.....	27
6.3 Lönespridningen i Sverige.....	30
6.4 Absolut social rörlighet i Sverige och USA.....	31
6.5 Sambandet mellan inkomstskillnader och social rörlighet.....	33
6.6 Avslutning.....	35
7. HORIZONTELL OMFÖRDELNING OCH SOCIAL RÖRLIGHET.....	36
7.1 Inledning.....	36
7.2 Lägre lönenivåer.....	36
7.3 Från standardtrygghet till grundtrygghet.....	37
7.4 Avslutning.....	37
8. VERTIKAL OMFÖRDELNING OCH SOCIAL RÖRLIGHET.....	38
8.1 Välfärdsbokslut över 1990-talet.....	38
8.2 Graden av omfördelning via skatter och transfereringar.....	39
8.3 Omfördelning och social rörlighet.....	40
8.4 Avslutning.....	42
9. AVSLUTANDE DISKUSSION.....	42
9.1 Hur långt från trädet faller äpplet?.....	42
9.2 Den alternativa teorin.....	43
9.3 Hur länge lever den amerikanska drömmen i Sverige?.....	44
9.4 Hur socialt rörligt bör ett samhälle vara?.....	46
9.5Vad händer?.....	47
LITTERATUR.....	48

SAMMANFATTNING

Den här rapporten handlar om social rörlighet. Med detta avses i vilken utsträckning ekonomiska fördelar ärvs mellan generationer. De nordiska länderna är socialt rörligare än andra utvecklade länder. Rörligheten är lägst i USA, men endast något högre i länder som Storbritannien, Italien och Frankrike. Därmed är livschanserna bättre fördelade i Sverige. Vi kan i högre utsträckning än andra frigöra oss från vår historia och bli den vi vill bli. Den amerikanska drömmen är en realitet i de nordiska länderna, men i praktiken en mardröm på andra sidan atlanten.

Orsakerna till den höga (låga) sociala rörligheten i Norden (USA) handlar i grund och botten om samhällets institutionella struktur – om i vilken utsträckning samhället tillåts kompensera för skillnader i uppväxtvillkor och familjeförhållanden, om utbildningssystemets struktur, om avkastningen på utbildning, om lönespridningen, om inkomstskillnaderna, om förekomsten av arbeten med låga löner, om graden av omfördelning.

Många av de faktorer som gynnar den sociala rörligheten har under de senaste 10-15 åren hamnat under hårt tryck i Sverige. Vi befinner oss i en situation där vi fortfarande lyckas väl i ett internationellt perspektiv, men trenden är tydlig: de underliggande mekanismer som gynnar den sociala rörligheten håller på att försvagas.

Risken är att vi om ett antal år, när de grupper som påverkats av de institutionella förändringarna har etablerat sig på arbetsmarknaden, kommer att uppleva en lägre social rörlighet. För att göra resan dit mer upplyst, eller om det finns skäl att försöka vända utvecklingen, krävs att frågan om social rörlighet tar en större plats i det offentliga samtalet. Om detta inte sker kommer vi om ett decennium eller två att tvingas titta bakåt och ställa oss frågorna: vad var det som hände, var det värt priset – att äpplet faller närmare trädet?

1. INLEDNING

Har alla barn samma möjligheter att uppnå framgång på arbetsmarknaden som vuxna oberoende av föräldrarnas ekonomiska status? Har ett barn uppvuxet i Sverige möjligheten att bli den hon vill bli, oberoende av hennes uppväxtvillkor och familjeförhållanden? I vilken utsträckning är hon fri i termer av faktiska möjligheter? I vilken utsträckning kan vi förutsäga hennes placering i inkomstfördelningen genom att studera hennes föräldrars plats på samhällsstegen?

Dessa frågor handlar om social rörlighet – om graden av självbestämmande över våra liv. I ett liberalt samhälle anser de flesta att principen om lika möjligheter bör vara vägledande, att livschanserna för den enskilde inte ska styras av förhållanden hon själv inte har kunnat påverka.¹ Om så inte är fallet, om ryggsäcken hemifrån är för tung, kan ett samhälle inte sägas vara jämlikt eller frihetligt.

Under ett flera decennier har sociologer studerat hur klass, utbildning och yrke går i arv mellan generationer. Under de senaste 10-15 åren har också nationalekonomer börjat intressera sig för ämnet, inte minst därför att tillgången på statistik över inkomster och löner har ökat snabbt. Den här rapporten syftar till i ett jämförande perspektiv beskriva och analysera denna snabbt växande forskningsinriktning. Utöver detta görs ett försök att identifiera de viktigaste faktorerna bakom den sociala rörligheten. Utifrån dessa görs en – aningen naiv – framtidsspaning. Hur kommer den sociala rörligheten att se ut i Sverige om 10-20 år, givet att samhällsutvecklingen fortsätter i tangentens riktning?

Genom att öka kunskapen om de mekanismer som bestämmer den sociala rörligheten kan vi börja diskutera om, och i så fall hur, det politiska systemet och parterna på arbetsmarknaden bör reducera arvet mellan generationer. Som framgår av den här rapporten bestäms den sociala rörligheten i en oändligt komplicerad och ofta trögrörlig process i vilken orsak och verkan i många fall är omöjlig att klarlägga. Detta gör att frågan om det sociala arvet – trots dess centrala roll i ett liberalt samhälle – lätt hamnar i det politiska bakvattnet; den går ju alltid att skjuta upp till i morgon. Med den här rapporten hoppas jag på marginalen bidra till det motsatta.

Rapporten är strukturerad enligt följande. I nästa kapitel definieras den sociala rörligheten och de metoder som används för att bestämma den presenteras. Det tredje kapitlet redogör för resultaten av den empiriska forskningen. Därefter följer ett kapitel som beskriver de teorier som försöker förklara den sociala rörligheten. I kapitel 5-8 analyseras hur utvecklingen av de faktorer som driver den sociala rörligheten har sett ut i Sverige under senare år. I det avslutande kapitlet diskuteras målkonflikten mellan tillväxt och rättvisa – mellan effektivitet och fördelning – samt hur man bör förhålla sig till risken att den sociala rörligheten försämras för kommande generationer.

¹ I detta sammanhang stöter man ofta i positiva ordalag på begreppet meritokrati, men när det myntades av Michael Young i boken *The rise of the meritocracy* i slutet av 1950-talet var det en dystopi han såg framför sig. Vad han avsåg var ett samhälle där meriter definieras som IQ plus hårt arbete, befast och kodifierat via utbildningssystemet. Den sociala stratifikation som detta skulle leda till skulle innebära att de som inte höll måttet står moraliskt nakna utan tro på sig själva. Sociologiprofessorn John Goldthorpe menar att det meritokratiska budskapet snabbt omtolkades i syfte att hitta argument mot de egalitära strömningar som hävdade att omfördelning krävs i termer av både möjligheter och utfall.

2. HUR DEFINIERAS DEN SOCIALA RÖRLIGHETEN OCH HUR KAN DEN MÄTAS?

2.1 Olika typer av social rörlighet

I den här rapporten kommer fokus att riktas mot den relativa intergenerationella sociala rörligheten. Med detta avses sambandet mellan generationer i hur de placerar sig relativt varandra i inkomstfördelningen. Om barngenerationen i vuxen ålder hamnar nära sina föräldrar i inkomstfördelningen är den sociala rörligheten låg. Detta innebär att uppväxtvillkor och familjeförhållanden till stor del bestämmer den yngre generationens plats på samhällsstegen. Om man däremot inte kan säga något om barnens plats i inkomstfördelningen utifrån föräldrarnas är den sociala rörligheten hög. Social rörlighet definieras i den här rapporten, om inget annat sägs, som sambandet i inkomster mellan generationer.

Utöver den relativa rörligheten mellan generationer kommer rapporten också att snudda vid den absoluta sociala rörligheten. I detta fall handlar det om hur de absoluta inkomstnivåerna förändras över tid – om den yngre generationen är rikare eller fattigare än tidigare generationer, om den materiella levnadsstandarden har förbättrats över tid. Vad som bestämmer den rörligheten är förmågan att skapa tillväxt och produktivitet och hur dessa växande värden fördelas: mellan arbete och kapital och mellan löntagare i olika inkomstkikt.

Den centrala frågan är i detta sammanhang i vilken utsträckning ekonomins produktivitetstillväxt resulterar i högre reallöner för löntagarna. Utan absolut social rörlighet är samhällsutvecklingen ett nollsummespel – med nödvändighet förlorar någon det som någon annan vinner.

2.2 Skattade regressions samband

I ett välkänt experiment från slutet av 1800-talet plottade mångsysslaren Francis Galton avkommans längd i vuxen ålder mot faderns längd (också i vuxen ålder). Från detta beräknade han den linje genom datapunkterna som gav det minsta totala avståndet mellan punkterna och linjen. Galton kom fram till att barnets längd i genomsnitt låg två tredjedelar närmare populationens genomsnitt än faderns längd. Detta benämns som regression mot genomsnittet. Är fadern lång är sannolikheten stor att hans barn också är det, men avståndet till genomsnittet kommer att vara mindre – det finns så att säga ingen annan rörelseriktning än att närma sig genomsnittet eftersom det finns en gräns för hur lång människan kan bli. Har du världens smartaste föräldrar är det ytterst osannolikt att du är smartare än dem.

Inom den sociologiska forskningen användes denna statistiska modell tidigt för att analysera hur socioekonomisk status ärvdes mellan generationerna. Under senare år har också den framväxande nationalekonomiska forskningen – som fokuserat på arvet av inkomster mellan generationer – dragit nytta av modellen.

Galtons modell uttrycks i nedanstående ekvation, som utifrån ett datamaterial skattas (beräknas) i något statistikprogram. I den förklaras sonens inkomst i vuxen ålder – precis som för fadern beräknad som ett genomsnitt över så många år som möjligt – av summan av samtliga söners genomsnittsinkomst (α) plus en andel av faders inkomst (β) plus andra faktorer som inte

samvarierar med faderns inkomst (ε).² Det intressanta i ekvationen är β . Om β är ett innebär det att sonens inkomst i vuxen ålder är genomsnittsinkomsten plus faderns inkomst. Med andra ord bestäms sonens inkomst och hans plats i inkomstfördelningen helt av faderns inkomst. Om β i stället är noll kommer sonens inkomst inte att påverkas av faderns inkomst eftersom noll gånger faderns inkomst är lika med noll. Då blir sonens inkomst endast en slumpmässig funktion av genomsnittsinkomsten för samtliga söner och de faktorer som inte samvarierar med faderns inkomster. Detta innebär att β – ofta definierat som elasticiteten – uttrycker i vilken grad som sonens inkomst bestäms av faderns inkomst.

$$\text{Inkomst}_{son} = \alpha + \beta \text{Inkomst}_{fader} + \varepsilon$$

Om elasticiteten är ett innebär det att sonens position i inkomstfördelningen kommer att bli exakt den samma som faderns.³ Om elasticiteten i stället är noll är sonens plats i inkomstfördelningen helt oberoende av faderns position; alla söner har samma möjligheter att placera sig var som helst i inkomstfördelningen. I det senare fallet har vi maximal social rörlighet i meningen att sonens inkomst är helt oberoende av faderns inkomst. I det förra har vi ingen rörlighet alls. Detta innebär att ju högre elasticiteten är, desto mindre är den sociala rörligheten. Elasticiteten är, uttryckt på ett annat sätt, därmed den andel av inkomstskillnaden som kvarstår mellan generationerna.

Detta innebär att $1 - \beta$ uttrycker graden av social rörlighet. Statistiskt uttrycker det i vilken utsträckning inkomsten rör sig mot genomsnittet (i Galtons mening). Om inkomstskillnaden är hundra procent i fadersgenerationen innebär en elasticitet på 0,6 att 60 procent av inkomstskillnaden kvarstår i nästa generation. Inversen av detta är att sönerna kommer att vara 40 procent ($1 - 0,6$) närmare populationens genomsnittsinkomst än deras fäder.

2.3 Rörlighetsmatriser och syskonkorrelationer

Galtons statistiska modell ger ett enkelt, informativt och övergripande svar på frågan hur socialt rörligt ett land är. Men enkelheten har också sina begränsningar. En av dessa är att elasticiteten – och dess invers, den sociala rörligheten – uttrycker ett genomsnitt över hela populationen. Den säger därmed ingenting om rörligheten i olika inkomstgrupper, inte heller om rörelser sker uppåt eller nedåt i inkomstfördelningen.

Mot bakgrund av detta kommer rapporten också att belysa den sociala rörligheten utifrån så kallade rörlighetsmatriser. Med dem hanteras dessa problem och den statistiska bilden kan fördjupas och breddas. Till detta kommer att graden av social rörlighet klarnar ytterligare om man också inkluderar så kallade syskonkorrelationer – ju större effekt de uppväxtvillkor som syskon delar har på deras framtida inkomster, desto mer lika blir deras inkomstutfall som vuxna. Högre syskonkorrelation är alltså liktydigt med lägre social rörlighet.

² I den här typen av studier analyseras oftast sambandet mellan fäder och söner. Orsaken till detta är den lägre kvinnliga sysselsättningsgraden samtidigt som deras svagare koppling till arbetsmarknaden gör det svårare att identifiera det som kallas för "livsinkomst".

³ Elasticiteten tar inte hänsyn till förändringar i inkomstfördelningen. I internationella jämförelser justeras i bland för detta genom att studera korrelationskoefficienten (kvoten mellan standardavvikelsen i respektive generations inkomstfördelning multipliceras med β). På detta sätt standardiseras inkomstfördelningen mellan generationerna.

3. SOCIAL RÖRLIGHET I ETT INTERNATIONELLT PERSPEKTIV: VAD SÄGER FORSKNINGEN?

3.1 Vad säger forskningen: elasticiteter?

Hur ser den sociala rörligheten ut i olika länder? Ett första svar på den frågan hittar man i diagram 1. I detta sammanfattas resultaten från ett stort antal studier genomförda i nio västländer, där varje vertikalt streck i staplarna representerar resultatet från en studie. I enlighet med kapitel 2 innebär en högre elasticitet att den sociala rörligheten är lägre – att sönerna i genomsnitt hamnar närmare sina fäder i inkomstfördelningen. Därmed associeras en högre elasticitet, ett högre β , med mindre jämlika livschanser och mindre möjligheter för den enskilde att bli den hon vill bli.⁴

Av diagrammet, där länderna rangordnats efter den studie som angivit den högsta elasticiteten, framgår att USA är det mest beforskade landet och att den sociala rörligheten är mindre där än i de andra åtta länderna. I den äldre forskningen om villkoren i USA visade bland annat nobelpristagaren Gary Becker att den sociala rörligheten var högre än vad många trodde.⁵ Under de senaste 10-15 åren har det visat sig att den forskningen baserades på undermålig statistik, främst genom att fädernas och sönernas inkomster studerades under för kort tid. Därmed misslyckades man med att fånga in livsinkomsterna. Den mer sentida forskningen har entydigt visat att den sociala rörligheten är lägre i USA än vad tidigare forskning visat och att den är lägre än i andra utvecklade länder.

Efter USA ser vi en fallande skala av länder, med Storbritannien med näst lägst social rörlighet. Därefter följer två centraleuropeiska länder – Frankrike och Tyskland. Ytterligare efter detta följer de nordiska länderna, med Kanada mitt i denna grupp av länder. Av de nordiska länderna ligger Sverige högst och Danmark lägst, med Norge och Finland däremellan. Den sociala rörligheten är alltså högst i Danmark – där spelar slumpen en större och uppväxtvillkoren en mindre roll för hur sönerna lyckas på arbetsmarknaden och var i inkomstfördelningen de placerar sig.

⁴ Storleken på elasticiteten har mycket påtagliga samhälleliga konsekvenser. Om $\beta = 0,6$ i stället för 0,4 innebär det att tar fem generationer i stället för tre för en familj att nå landets genomsnittsinkomst om de börjar i ett läge då inkomsten uppgår till hälften av genomsnittet. Detta innebär att även små värden av β ger barn från en ekonomiskt gynnsam uppväxtmiljö betydande ekonomiska fördelar som vuxna. I USA är genomsnittsinkomsten i den högsta kvintilen i inkomstfördelningen tolv gånger högre än i den lägsta. Om $\beta = 0,6$ innebär det att nästkommande generation kommer att ha en inkomst som är 4,4 gånger högre än den som växte upp i den lägsta kvintilen. Om $\beta = 0,4$ innebär det att barnen från välbärgade förhållanden kommer att ha en inkomst som är 2,7 gånger högre än dem som har växt upp i den vänstra svansen av inkomstfördelningen. Enligt Galtons modell innebär det att rörelsen mot genomsnittsinkomsten går snabbare – att det välbärgade barnen ”faller” snabbare och att de fattiga barnen ”klättrar” snabbare.

⁵ Redan på 1700-talet fascinerades många européer av dynamiken i den framväxande amerikanska ekonomin. En av dessa var den franska politiska teoretikern och historikern Alexis de Tocqueville. Han jämförde det framväxande, framtidsorienterade amerikanska samhället med det stela och aristokratiska europeiska samhällena. En mer historiskt inriktad forskning visar att den sociala rörligheten var högre i USA än i Europa fram till någonstans kring mitten av 1900-talet. Därefter har bilden varit den motsatta.

Diagram 1. Sammanfattning av resultat från studier om social rörlighet. Källa: Statistik tillhandahållen av Miles Corak.

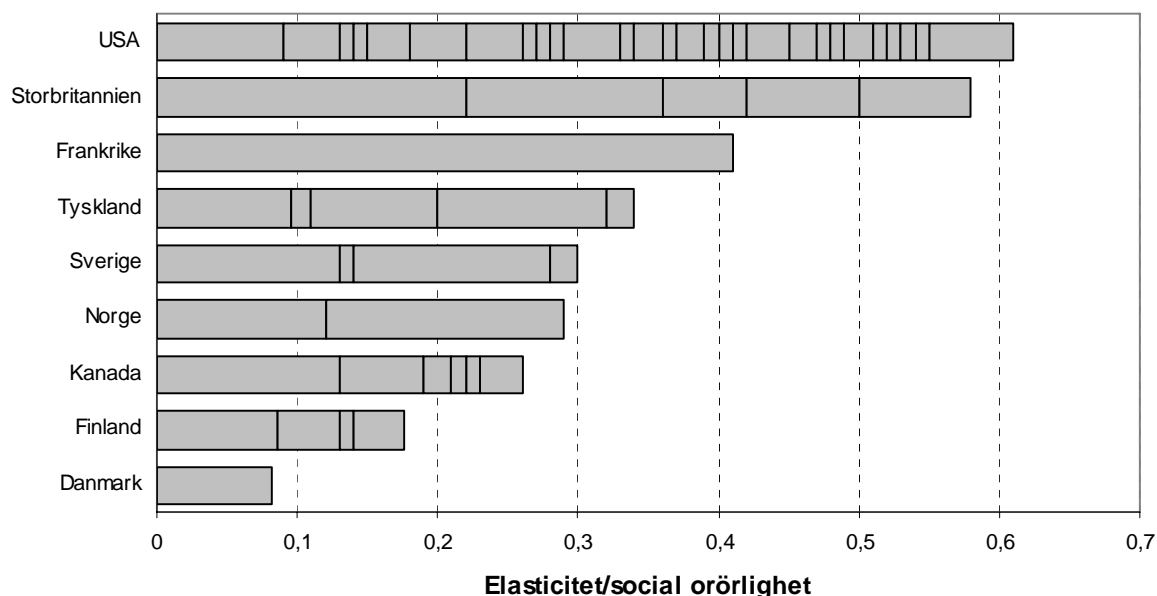

Diagram 1 ger en bra, sammantagen bild av nivån på den sociala rörligheten i olika länder, men med den omfattande forskning som genomförts är det svårt att dra några entydiga slutsatser. I tabell 1 presenteras därför två olika bedömningar av de skattningar som olika forskare anser vara de mest tillförlitliga. Dessutom inkluderas, som mest, ytterligare tre länder – Australien, Spanien och Italien.⁶

Som framgår av tabellen hamnar de olika forskarna på en likvärdig genomsnittlig elasticitet för ländergenomsnittet: kring 0,3. Trots detta förekommer det vissa inte obetydliga skillnader mellan de två kolumnerna. Till exempel ligger Jäntti och Roed m fl betydligt lägre vad gäller Storbritannien och högre vad gäller Norge, Australien, Finland och Kanada.

Men på det stora hela innebär inte detta att rankingen mellan länderna förändras. Bilden som växer fram är att den sociala rörligheten i västvärlden är lägst i de anglosaxiska länderna USA och Storbritannien, att Centraleuropa följer därefter och att de nordiska länderna uppvisar högst social rörlighet.⁷ I ett samhällsmodellsperspektiv verkar Australien och Kanada vara de utmärkande anomalierna – deras sociala rörlighet ”borde” vara lägre.

⁶ Forskning har också genomförts i några utvecklingsländer, främst i Sydamerika. Resultaten tyder på att den sociala rörligheten vanligtvis är lägre än i USA. Sämst till ligger Equador. En studie i Sydafrika visar däremot att elasticiteten uppgår till 0,44, en annan att den i Pakistan uppgår till 0,46 – med andra ord i paritet med USA, Storbritannien och några länder i Centraleuropa.

⁷ I USA har fyra tankesmedjor – The American Enterprise Institute, The Brookings Institution, The Heritage Foundation och The Urban Institute – med olika politiska inriktning startat ett gemensamt projekt: The Economic Mobility Project. Syftet är att lyfta frågan om den sociala rörligheten och den amerikanska drömmen högre upp på den politiska dagordningen. Projektets hemsida nås via: <http://economicmobility.org/>.

I Storbritannien har forskningen kring den bristande sociala rörligheten varit en het politisk fråga allt sedan Tony Blair tillträdde som premiärminister och flera konkreta projekt har sjösatts, bland annat Sure Start. I november 2008 publicerades en vitbok beställd av den nuvarande premiärminister Gordon Brown. Den adresserar både frågan om absolut och relativ social rörlighet och vilka reformer som behövs för att stimulera rörligheten i båda dimensionerna. Rapporten nås via: <http://www.cabinetoffice.gov.uk/media/cabinetoffice/strategy/assets/socialmobility/gettingon.pdf>

Tabell 1. De föredragna elasticiteterna av olika forskare. Källa: OECD Growing Unequal? och Jäntti, M och Roed, K m fl (2006).

	OECD	Jäntti/Roed m fl	Genomsnitt
Danmark	0,15	0,12	0,14
Norge	0,17	0,25	0,20
Australien	0,16	0,26	0,21
Finland	0,18	0,28	0,21
Kanada	0,19	0,28	0,22
Sverige	0,27	0,24	0,26
Tyskland	0,32	0,25	0,30
Spanien	0,32	*	0,32
Frankrike	0,41	0,42	0,41
Storbritannien	0,50	0,30	0,43
USA	0,47	0,44	0,46
Italien	0,48	0,43	0,46
Genomsnitt	0,31	0,30	

Tre saker är värda att notera i detta sammanhang. För det första att skattningarna av dessa elasticiteter baseras på samtliga individer i undersökningsmaterialet, oberoende av var i inkomstfördelningen de befinner sig. Av detta följer att de ger en övergripande och sammanfattande bild av den sociala rörligheten i ett land. För det andra bygger den här forskningen antingen på registerstatistik som myndigheter ansvarar för (främst i Norden) eller på undersökningar av ett slumpmässigt urval av individer. Det senare ger större osäkerhet i resultaten, men i båda fallen följer att små skillnader mellan länderna kan ligga inom den statistiska felmarginalen. För det tredje påverkas elasticiteterna av hur inkomstfördelningen förändras mellan fädernas och sönnernas generationer.

För att belysa detta ytterligare presenteras resultaten från en forskningsrapport i vilken hänsyn inte bara tas till den effekt som förändrade inkomstfördelningar kan ha, utan också gör parvisa jämförelser mellan några länder och om skillnaderna ligger inom eller utom felmarginalen. I tabell 2 presenteras därför i den första statistikkolumnen de skattningar författarna gör av det traditionella elasticitetsmättet.

Resultaten ger samma bild som tidigare analyser, men om hänsyn tas till utvecklingen av inkomstfördelningen i de olika länderna – det vill säga då β multipliceras med kvoten mellan inkomstspredningen (standardavvikelsen) i de båda generationerna – förändras delvis bilden. Den korrelationskoefficient som då studeras minskar elasticiteten i framför allt Sverige, Storbritannien och USA. Detta förklaras av att inkomstskillnaderna har ökat mer i dessa länder under de år som studerats. Den största procentuella minskningen av elasticiteten sker i Sverige och sammantaget minskar det spann inom vilket länderna befinner sig.

Tabell 2. Elasticiteter med hänsyn tagen till utvecklingen av inkomstspridningen. Källa: Jäntti, M och Roed, K m fl (2006).

	β	Korr.koeff
Danmark	0,071	0,089
Norge	0,155	0,138
Sverige	0,258	0,141
Finland	0,173	0,157
Storbritannien	0,306	0,198
USA	0,517	0,357

Innebär de minskade skillnaderna mellan länderna att de ligger inom den statistiska felmarginalen – att konfidensintervallen överlappar? Forskarna visar att skillnaderna mellan de nordiska länderna endast ligger utom felmarginalen för Danmark: den sociala rörligheten är högre där än i övriga nordiska länder. Mellan Sverige, Norge och Finland går det inte att se några statistiskt säkra skillnader. Även om skattningarna inte överensstämmer exakt överlappar ländernas konfidensintervall. I en statistisk mening existerar det därmed inga skillnader.

När det gäller de parvisa jämförelserna mellan de nordiska länderna och Storbritannien respektive USA visar det sig att skillnaderna är signifikanta även efter att hänsyn har tagits till utvecklingen av inkomstfördelningen i de olika länderna. Storbritannien och USA är mindre socialt rörliga än de nordiska länderna, men Storbritannien är mer socialt rörligt än USA. Uppväxtvillkor och familjeförhållanden spelar större roll i USA än i något annat land i västvärlden när det gäller möjligheten för den yngre generationen att bli något annat än sina föräldrar.

Denna illustrativa analys genomförs också för kvinnor. Sammantaget visar den analysen att för samtliga länder är sambandet svagare mellan fäder och döttrar – elasticiteterna är lägre. Döttrarnas placering i inkomstfördelningen som vuxna förklaras till mindre del av fädernas inkomster. Samtidigt med att den sociala rörligheten är högre är skillnaderna mindre mellan länderna, men ordningen mellan länderna består. Det är statistiskt säkerställt att den sociala rörligheten för kvinnor är högre i Norden än i Storbritannien och USA. Det är statistiskt ingen skillnad på graden av rörlighet mellan Storbritannien och USA – deras elasticiteter har överlappande konfidensintervall.

3.2 Vad säger forskningen: rörlighetsmatriser?

Skattningar av elasticiteter och rörlighetsmatriser är varandras komplement. Inte minst kan matriserna ge en ökad insikt om graden av social rörlighet i olika delar av inkomstfördelningen. Med detta som utgångspunkt kommer det här avsnittet att fördjupa och bredda den bild som mejslades fram i föregående avsnitt.

Det är inte osannolikt att länder med samma genomsnittliga sociala rörlighet, definierad av β , har olika grad av rörlighet kring detta genomsnitt. I internationella jämförelser utifrån matriser ställs därför ofta frågan: var i inkomstfördelningen (kvartil/kvintil) kommer sonen att hamna som vuxen givet faderns placering?

Ett sätt att fånga in graden av (o) rörlighet i de olika delarna av inkomstfördelningen är att studera sannolikheten att söner hamnar i samma kvintil som fäderna. Hade sonens plats i kvintilerna varit slumpmässig hade vi sett 0,2 i varje enskild cell av tabell 3.

I Sverige är sannolikheten drygt 26 procent att sonen till en far med en inkomst i den lägsta kvintilen också hamnar i den gruppen som vuxen. På motsvarande sätt är sannolikheten drygt 37 procent att den son som har en far i den högsta inkomstgruppen också har en inkomst i denna kvintil. Av detta följer att placeringen i inkomstfördelningen inte är slumpmässig – den äldre generationens inkomstnivå påverkar var i fördelningen söner hamnar. Denna persistens är mer påtaglig för dem som växer upp i en välbärgad miljö: det är svårare att bli ”fattig” än att bli ”rik”, det är svårare att ”falla” än att ”klättra” i inkomstfördelningen.

Tabell 3. Sannolikhet att söner hamnar i samma kvintil som fäderna. Källa: Jäntti, M och Roed, K m fl (2006).						
	Danmark	Finland	Norge	Sverige	Storbritannien	USA
Kv1	0,247	0,278	0,282	0,262	0,297	0,422
Kv2	0,249	0,216	0,238	0,225	0,228	0,283
Kv3	0,224	0,219	0,215	0,223	0,188	0,256
Kv4	0,223	0,229	0,221	0,217	0,247	0,252
Kv5	0,363	0,347	0,354	0,374	0,346	0,360

I förhållande till övriga länder i jämförelsen är det tydligt att rörligheten i USA är lägre i de fyra lägsta kvintilerna. Sannolikheten för söner inte ska röra sig bort från faderns inkomstnivå är därmed högre där än i andra länder. Sönernas inkomst styrs i högre grad av faderns plats i inkomstfördelningen. Detta är allra tydligast för den grupp i samhället som har de lägsta inkomsterna. Sannolikheten att söner till de fattigaste amerikanska föräldrarna också tillhör kvintilen med de lägsta inkomsterna som vuxna är hela 42 procent.

Som sagt, hade fördelningen varit helt slumpmässig – om faderns inkomst inte spelade någon roll för söners inkomst – hade sannolikheten varit 20 procent. Rörligheten bort från fattiga uppväxtvillkor är mycket lägre än i övriga länder. När det gäller söner till välbärgade fäder blir bilden en annan. I detta fall är bristen på rörlighet inte större i USA än i Norden. Att som son ha en rik far är lika gynnsamt i Norden som i USA.

Ett annat sätt att fånga in rörligheten över inkomstfördelningen är att studera den så kallade långväga rörligheten. Med detta avses sannolikheten att en son med en far i den lägsta (högsta) kvintilen själv klättrar (faller) till den högsta kvintilen.⁸ Som framgår av tabell 4 är sannolikheten störst i Danmark – chansen att den med en fattig far tar sig till den högsta inkomstgruppen är störst där. Skillnaden till de andra länderna är statistiskt signifikant. I Finland, Norge, Sverige och Storbritannien är sannolikheten ungefär lika hög och skillnaderna ligger inom felmarginalen. Men för USA är bilden statistiskt signifikant. Sannolikheten att sonen med en fattig far rör sig till den högsta inkomstnivån är lägre i USA än i de andra länderna.

⁸ Rörligheten från den lägsta till den högsta kvintilen är kärnan i den amerikanska drömmen (from rags-to-riches) – att med hårt arbete och envishet kan alla bli rika och framgångsrika, oberoende av om individen startar med två tomma händer.

Hade sönernas inkomstfördelning varit helt oberoende av tidigare generationers inkomster hade sannolikheten varit 20 procent – för USA är den endast 7,9 procent. Denna myt om rags-to-riches ger tillsammans med den låga rörligheten ut ur den fattigaste kvintilen (oberoende av hur långt) ger en tydlig bild av att den amerikanska drömmen mycket sällan kan ifrågasättas. Möjligheten för de fattigaste grupperna i USA att skapa sig ett ekonomiskt bättre liv för nästkommande generationer är i praktiken avsevärt mindre än i andra länder i västvärlden.

Tabell 4. Långväga rörlighet. Sannolikhet att sönerna rör sig från lägsta (högsta) till högsta (lägsta) kvintilen. Källa: Jäntti, M och Roed, K m fl (2006).

	Danmark	Finland	Norge	Sverige	Storbritannien	USA
Botten till topp	0,144	0,113	0,119	0,109	0,124	0,079
Topp till botten	0,153	0,151	0,146	0,159	0,091	0,095

När det gäller rörligheten nedåt i inkomstfördelningen (riches-to-rags) visar tabell 4 att Storbritannien i detta fall mer liknar USA. Sannolikheten att sonen till den rika fadern hamnar i den lägsta kvintilen är 9-10 procent i båda länderna. I de nordiska länderna uppgår sannolikheten till ungefär 15 procent.

I förhållande till USA är Sverige mer socialt rörligt både ”uppåt” och ”nedåt” i inkomstfördelningen, i förhållande till Storbritannien är rörligheten endast större ”nedåt”. Föds du under fattiga villkor förblir du fattig, föds du in i en välbärgad miljö förblir du rik – det är förhållandet mellan Sverige (och övriga Norden) och USA. Generellt för samtliga länder förutom Storbritannien är att rörligheten från toppen till botten är högre än från botten till topp. Med andra ord är det lättare att ”falla” än att ”klättra” i inkomstfördelningen.

Den här analysen visar att skillnaderna i de skattade elasticiteterna (kapitel 2) som föreligger mellan de nordiska länderna och framför allt USA förklaras av skillnader i social rörlighet i svansarna av inkomstfördelningen. Den sociala cementeringen av uppväxtvillkor och familjeförhållanden i dessa inkomstgrupper är starkare i USA än i Sverige.

Författarna till den rapport utifrån vilken statistiken hämtats till detta avsnitt visar också att skillnaderna mellan länderna är betydligt mindre när det gäller döttrarna. En skillnad värd att notera är att rörligheten bort från den lägsta kvintilen för döttrarna i USA är mycket högre än för sönerna och att skillnaden i förhållande till övriga länder är mindre. Problemet är i detta fall att döttrarna inte förflyttar sig lika långt i inkomstfördelningen som i andra länder. De amerikanska döttrarna kan delvis frigöra sig från sin bakgrund, men de orkar inte ”klippa banden” i samma utsträckning. Därmed ligger grundproblemet för den amerikanska drömmen om rags-to-riches i att (svarta) män från fattiga förhållanden inte klarar av att skapa sig ett bättre liv än sina föräldrar.

Skillnaden i social rörlighet mellan länderna är därmed mycket mindre i de stora mellangrupperna. Föds du in i kvintil 2-4 är mönstret på rörligheten mellan länderna förhållandevis likartat och ligger vanligtvis inom den statistiska felmarginalen. Medelklassens villkor skiljer sig inte åt på samma sätt som för den ekonomiskt svaga arbetarklassen eller den välbärgade överklassen. Detta kan vara en förklaring till varför tron på den amerikanska drömmen fortfarande är stark i USA, även opinionsundersökningar visar att tvivlen har ökat.

3.3 Vad säger forskningen: syskonkorrelationer?

Syskonkorrelationer är ett annat sätt att studera hur uppväxtvillkor och familjeförhållanden påverkar barnens inkomst som vuxna. Tanken är att mäta graden av likhet i inkomster mellan syskonen. Detta tillvägagångssätt ger en bredare bild av bakgrundens betydelse än att studera sambandet mellan inkomster eftersom syskonen också växer upp i samma lokala miljö. I och med det blir syskonkorrelationerna ett bredare mått på graden av lika möjligheter, av hur familjeförhållandena påverkar barnen som vuxna. Korrelationen fångar upp effekten av både observerbara och icke-observerbara egenskaper hos föräldrarna på sambandet mellan syskonens inkomster som vuxna. Statistiskt uttrycker den andelen av spridningen i inkomster som förklaras av faktorer som syskonen delar.

Om syskonens placering i inkomstfördelningen ligger nära varandra innebär det att de villkor och förhållanden de delar spelar en stor roll för var i inkomstfördelningen de placerar sig. Av detta följer att en hög syskonkorrelation innebär att den sociala rörligheten är låg, att bakgrunden spelar en stor roll för framgången på arbetsmarknaden som vuxen.

Tyvärr finns det inte fem länder och den som tabell 5 presenteras dessa. och högst i USA. tätt sammanpackade. och övriga länder är samma gäller för nordiska länder.

**Tabell 5.
Brödrakorrelationer.
Källa: Björklund, A
och Eriksson, T m fl
(2000)**

Norge	0,138
Danmark	0,230
Sverige	0,250
Finland	0,264
USA	0,429

jämförbar forskning genomförd på mer än har genomförts har fokuserat på bröder. I Korrelationen visar sig vara lägst i Norge Däremellan ligger övriga tre nordiska länder Analysen visar att skillnaden mellan USA statistiskt signifikant i samtliga fall. Det skillnaden mellan Norge och övriga

Norge har hittills inte utmärkt sig bland de nordiska länderna, men när det gäller syskonkorrelationer visar det sig att avvikelsen är mycket tydlig.⁹ På samma sätt förstärker denna analys bilden av att Danmarks speciella ställning främst gäller elasticiteterna – när det kommer till rörlighetsmatriser och syskonkorrelationer utmärker sig inte Danmark i förhållande till sina nordiska grannländer. Återigen visar också tabell 5 att uppväxtvillkoren hämmar den sociala rörligheten mer i USA än i andra länder i västvärlden. Även om detta inte framgår av tabellen visar analysen att det framför allt är i svansarna av fördelningen som syskonkorrelationen är anmärkningsvärt stark. I mellangrupporna tycks skillnaderna mellan länderna – återigen – vara mindre.

⁹ Forskning visar att den sociala rörligheten i Sverige ökar med födelseordningen i en familj (med en given storlek); är du tredje eller fjärde barnet ökar sannolikheten att du hamnar någon annanstans i inkomstfördelningen än din far. Samtidigt är rörligheten högre i familjer med många barn och då barnen växer upp med en förälder. För söner är den sociala rörligheten högst (lägst) då de växer upp utan (med) sin biologiska pappa. Genom att analysera egenskaperna hos den adopterades biologiska och adoptivföräldrar visar forskning att den biologiska mammans utbildning hade större effekt än adoptivmammans utbildning på elasticiteten. På samma sätt hade adoptivfaderns inkomst större betydelse än den biologiska faderns. En annan studie visar att den sociala rörligheten är lägre för söner ju mer tid de spenderar med sina fäder.

3.4 Vad säger forskningen: arv eller miljö?

De elasticiteter och matriser som studerats hittills i kapitlet säger egentligen inte något om det kausala sambandet – om en förändring i faderns inkomst *leder till* en förändring av sonens inkomst. De samband som etablerats fångar in mycket mer än bara sambandet i inkomster mellan generationerna.

Ett sätt att ta analysen ett steg vidare, och därmed att öka förståelsen för de kausala sambanden, är att studera den sociala rörligheten för adoptivbarn. Forskning på svenska förhållanden visar att i genomsnitt är β två tredjedelar för adoptivbarnen i förhållande till de barn som växer upp med de biologiska föräldrarna. Med andra ord är den sociala rörligheten högre för barn som inte delar något genetiskt arv med de föräldrar de växer upp.

Vad är det i familjen som påverkar sambandet i inkomster mellan generationerna? Genom att studera olika typer av syskonrelationers (bland annat enäggstvillingar, tvåäggstvillingar, helsyskon och halvsyskon) påverkan på skillnaden i placering i inkomstfördelningen går det att närma sig den känsliga frågan om det är arv eller miljö som förklarar den sociala rörligheten. Svaret är ungefär fifty/fifty. Sambandet mellan familjeförhållanden och placering i inkomstfördelningen bestäms i ungefär samma utsträckning av faktorer som sker före födelsen (arv) och efter (miljö). Forskningen visar också att IQ har viss betydelse, men att det framför allt är andra ärvda egenskaper som påverkar graden av social rörlighet.

3.5 Vad säger forskningen: förändringar över tid?

Eftersom kraven på statistiken är höga i den här typen av forskning är det svårt att hitta några studier som sträcker sig längre tillbaka i tiden. Den forskning som finns visar dock att USA tenderar att ha varit ett socialt rörligt land i förhållande till Europa under 1800-talet. Successivt minskade detta försprång och kring den generation som föddes runt 1940 hade det amerikanska försprånget i förhållande till Storbritannien uttraderats.

Utvecklingen i USA är intressant även därefter eftersom inkomstskillnaderna har ökat snabbt sedan 25-30 år tillbaka. Har detta påverkat den sociala rörligheten? Forskningen har under de senaste 10-15 åren entydigt visat att nivån på den amerikanska sociala rörligheten är lägre än förväntat, och frågan är om de växande inkomstskillnaderna över tid har förvärrat situationen ytterligare. Forskarvärlden är inte enig om detta. En del hävdar att rörligheten har minskat, andra att den är oförändrad.

Även i Storbritannien är osäkerheten stor, men det finns forskning som tyder på att den sociala rörligheten har minskat för dem som föddes 1970 i förhållande till de som föddes 1958. Förklaringen till detta anses vara att reformer av utbildningssystemet missgynnade barn som växt upp med ekonomiskt svaga föräldrar.

För Sveriges del finns det belegg för att syskonkorrelationen var högre för dem som föddes under 1930-talet och att den successivt försvagades till och med de som föddes kring 1950, då sambandet stabiliserades. Denna ökade sociala rörlighet skedde samtidigt som stora systemreformer genomfördes, inte minst den stora grundskolereformen i slutet av 1950- och början av 1960-talet. Även i Finland kan man se ett mönster där den sociala rörligheten ökade för

de som föddes efter 1930 fram till skarven mellan 1940- och 50-tal. I Norge är bilden mer tvetydig. Om man håller sig till fäder har rörligheten ökat något från 1950 och framåt, men inkluderas mödrarna blir bilden lite annorlunda. I de nordiska länderna är förändringarna i den sociala rörligheten betingade av reformer av utbildningssystemet.

3.6 Avslutning

Det här kapitlet har successivt mejslat fram en allt tydligare bild av skillnader i social rörlighet mellan länder. Vad som framkommer är att det minst socialt rörliga landet i västvärlden är USA – de olika perspektiven i kapitlet pekar alla i samma riktning. Därefter följer frågan om Storbritannien ska klassificeras som ett lika orörligt samhälle som USA. Vissa studier tyder på det, men den sammantagna bilden är nog ändå att rörligheten är något högre där, inte minst i ljuset av att rags-to-riches är lika sannolikt där som i de nordiska länderna. Däremot visar de fåtal studier som har gjorts att den sociala rörligheten i några sydeuropeiska länder nästan ligger i paritet med USA.

Efter denna grupp av länder följer några centraleuropeiska länder så som Tyskland och Frankrike, vilka kan sägas ligga på nästan samma nivå som Storbritannien. Avslutningsvis har vi de nordiska länderna. Där är den sociala rörligheten högst och den enskilde individen har en större del av sin framtid i sina egna händer. Den inbördes ordningen mellan de nordiska länderna är inte helt lätt att utröna eftersom skillnaderna ofta ligger inom den statistiska felmarginalen. Men ska man säga något så är det väl att Danmark och Norge är något mer rörliga länder än Finland och Sverige.

Till denna grupp av länder hör även Kanada och Australien. Problemet är att denna sista slutsats baseras på mycket färre perspektiv och mindre forskning än vad som är fallet för de nordiska länderna. Men den forskning som finns tyder på att den sociala rörligheten ungefär ligger i paritet med de nordiska länderna.

I ett systemteoretiskt sammanhang är detta spännande resultat. Under de senaste 10-15 åren har de nordiska länderna – trots deras brist på traditionell flexibilitet – allt mer kommit att framstå som globalt mycket konkurrenskraftiga länder samtidigt som det har blivit allt mer tydligt att de ekonomiska obalanserna i USA har varit ohållbara. Den tillväxt som skapats där under det senaste decenniet var i grunden artificiell och saknade långsiktig bärkraft.

Ekonomiprofessorn Andre Sapir skrev för några år sedan att de nordiska och anglosaxiska länderna var de enda samhällsmodeller som var ekonomiskt effektiva. Skillnaden mellan dem låg i att de nordiska länderna kunde uppnå detta samtidigt som den sociala rättvisan bevarades. Världsekonometiskt forum menar att av världens sex mest konkurrenskraftiga länder är tre av dem Danmark, Sverige och Finland.

Det här kapitlet visar att de nordiska länderna också är bättre på att skapa social rörlighet. Frågan är då vad som förklarar den sociala rörligheten i Norden och den sociala orörligheten i USA? Vad är det i de nordiska ländernas samhällsstruktur som förklarar den höga graden av social rörlighet? Och omvänt: vad är det i den amerikanska samhällsstrukturen som hindrar individen från att röra sig uppåt och nedåt i inkomstfördelningen, trots starka ekonomiska incitament? Detta är frågor som kommer att vara centrala i den resterande delen av rapporten.

Trots att det amerikanska samhället inte lyckas generera lika hög social rörlighet som i andra utvecklade länder – men på samma nivå som i Pakistan och Sydafrika – lever den amerikanska drömmen i allra högsta grad. I förhållande till omvärlden utmärker sig amerikanerna i meningen att de mer än andra tror att människor belönas för deras ansträngningar, kompetens och intelligens, att en förmögen bakgrund inte ger fördelar i livet och att det inte är statsmaktens uppgift att minska inkomstskillnaderna. Detta gäller även för de amerikaner som befinner sig i den vänstra svansen av inkomstfördelningen. Tron på det amerikanska samhällssystemets förmåga till social rörlighet består samtidigt som det i forskningen är tydligt att andra samhällssystem lyckas mycket bättre.

Några citat får sätta punkt för detta kapitel. I det första uttalar sig några brittiska forskare om forskningsläget:¹⁰

"The picture that emerges is that Northern Europe and Canada are particularly mobile and that Britain and the US have the lowest intergenerational mobility (dvs social rörlighet). The idea of the US as the 'Land of opportunity' persists; and clearly seems misplaced."

En annan grupp av forskare kopplar samman dessa resultat med olika länders systemegenskaper. Den sociala rörligheten är högre i utvecklade välfärdsländer och lägre i länder där marknaderna har större spelrum:¹¹

"It is now a stylised fact that intergenerational earnings mobility (dvs social rörlighet) is higher in the Nordic welfare-state economies than in more market-oriented economies such as the United States."

När det gäller en avgörande förklaring till denna slutsats, nämligen sannolikheten att röra sig från den vänstra till den högra svansen i inkomstfördelningen (rags-to-riches), vilken också utgör kärnan i den amerikanska drömmen, säger en annan forskare:¹²

"There is this myth I think in the United States that it's very easy to move from rags-to-riches. In fact every time someone compares mobility with the US, they find it easier to move from rags-to-riches in their country than the US."

De nästkommande kapitlen försöker utifrån forskningen belysa vilka faktorer som påverkar graden av social rörlighet. Fokus kommer att ligga på det makroekonomiska, institutionella planet, men kopplingar kommer också att göras till de villkor inom familjen som påverkar graden av social rörlighet. Men i nästa kapitel presenteras de teorier som försöker förklara de empiriska regelbundenheterna.

¹⁰ Blanden, J och Gregg, P m fl (2005), s 7.

¹¹ Jäntti, M och Roed, K m fl (2006).

¹² <http://www.abc.net.au/news/stories/2008/01/18/2141375.htm>,

4. VAD FÖRKLARAR DEN SOCIALA RÖRLIGHETEN?

4.1 Tre teorier

Elasticiteterna, rörlighetsmatriserna och syskonkorrelationerna är sammanfattande mått på oändligt komplicerade individuella och samhälleliga processer. Nobelpristagaren Gary Becker har tillsammans med en kollega utvecklat en modell om den sociala (o)rörligheten. Huvuddragen i modellen är föräldrarnas (utbildnings-) investeringar i sina barn och om det finns kreditbegränsningar för de med lägre inkomster som gör att dessa föräldrar underinvesterar i sina barn. Till detta kommer det som definieras som endowments, vilket är de faktorer som barn får med sig hemifrån, och som inte kostar något att överföra till den yngre generationen. Till dessa hör kognitiv kapacitet, attityder, nätverk och personlighetsdrag. Kontentan av modellen är att om kapitalmarknaderna inte fungerar perfekt, då familjer med låga inkomster inte kan låna tillräckligt med pengar för sina barns utbildning, kommer ekonomiska skillnader att bestå mellan generationerna.¹³

Ekonomiprofessorn Gary Solon, den kanske i dag mest framstående forskaren i världen kring social rörlighet, har utvecklat Becker-Tomesmodellen i riktning mot ytterligare fokus på utbildningens betydelse för den sociala rörligheten. Grundtanken är, även i detta fall, att föräldrar delar sin inkomst mellan egen konsumtion och investeringar i barnens humankapital. Barnens inkomst i vuxen ålder är en funktion av investeringarna i barnets humankapital, vilka bestäms av samhället (hälsa och utbildning) och föräldrarna. Men barnets humankapital är också en funktion av genetiska och icke-genetiska egenskaper som förmedlas mellan generationerna och som samvarierar med inkomsterna, till exempel förväntningar, krav och ambitioner (kulturellt kapital).

Av detta följer att den sociala rörligheten är lägre då:

- Familjearvet är starkare i egenskaper som gynnas på arbetsmarknaden
- Avkastningen på barnens humankapital är hög
- Den offentliga utbildningspolitiken mindre gynnar svaga grupper

När det gäller den första punkten handlar det om de genetiska och sociala aspekter inom familjen som påverkar barnens humankapital. Om denna påverkan är starkare innebär det att skillnaden mellan välbärgade och fattiga barn ökar och som en konsekvens av detta minskar möjligheterna för de mer utsatta inom utbildningssystemet och på arbetsmarknaden. Om barn från gynnsamma hemförhållanden har en högre nivå på sitt humankapital, oberoende av om det främst förklaras av familjeförhållandena eller av utbildningssystemet, innebär en högre avkastning på detta humankapital att dessa gynnas ekonomiskt. Åt andra hållet slår en mer progressiv utbildningspolitik; ju större fördelar barn från ogynnsamma hemförhållanden har av utbildningssystemet desto högre är den sociala rörligheten.

De faktorer som i denna modell bestämmer den sociala rörligheten är brett definierade och därmed döljs många intrikata, svåråtgångade och komplexa samband ”under” de tre punkterna. Men modellen lyfter fram några perspektiv som är centrala, nämligen (1) hur uppväxtvillkor och familjeförhållanden påverkar barnens förutsättningar som vuxna, (2) avkastningen på utbildning samt (3) utbildningssystemets förmåga att gynna elever från svaga hemförhållanden.

Utöver de tre dimensionerna menar Solon nivån på inkomstskillnaderna i ett land går i samma riktning som dimensionerna. Därmed skulle inkomstskillnaderna och den sociala rörligheten

¹³ I en svensk kontext saknar kapitalmarknadsrestriktionen relevans.

drivas av samma faktorer och förstärka varandra – ökade (minskade) inkomstskillnader leder till lägre (högre) social rörlighet.

Den tredje teorin försöker förklara skillnader i social rörlighet och inkomstskillnader mellan länder på ett mer direkt sätt.¹⁴ Sambandet mellan dessa två variabler kan vara både positivt och negativt och vad som överväger förklaras av styrkan i de olika sambanden. Modellen bygger på att större löneskillnader ökar incitamenten till utbildning och därmed gynnas den sociala rörligheten (incitamenteffekten). Men större löneskillnader gör det också mer kostsamt för lågutbildade föräldrar att betala barnens utbildning eftersom lärarlönerna ökar i takt med de högutbildade (avståndseffekten).

Det andra jämviktsförhållandet i modellen uttrycker hur den sociala rörligheten, genom arbetsmarknaden, påverkar lönespridningen. Högre social rörlighet ökar antalet högutbildade och minskar på sikt det absoluta antalet lågutbildade. Detta gynnar löneutvecklingen för den senare gruppen, vilket minskar lönespridningen. På detta sätt uppstår ett negativt förhållande mellan social rörlighet och inkomstskillnader – högre social rörlighet leder till minskade inkomstskillnader.

Samspelet mellan dessa två jämviktsförhållanden bestämmer hur sambandet mellan social rörlighet och inkomstskillnader ser ut. Frågan blir hur (exogena) förändringar på arbetsmarknaden och i utbildningssystemet påverkar sambandet. I det förra fallet innebär en ökad avkastning till produktionsfaktorerna på arbetsmarknaden att inkomstskillnaderna ökar. Genom incitamenteffekten ökar det den sociala rörligheten. Förändringar i utbildningssystemet tenderar att öka tillgången på utbildning för lågutbildade. Detta ökar den sociala rörligheten, men leder samtidigt till ett minskat absolut antal lågutbildade. Detta ökar deras relativa löner och inkomstskillnaderna minskar.¹⁵

4.2 Något om uppväxtvillkor och familjeförhållanden – statsindividualismen 2.0

Uppväxtvillkor och familjeförhållanden reproducerar sociala skillnader. I familjer med höga inkomster är stödet till barnen större i termer av delaktighet, förväntningar och ambitioner. Föräldrarnas utbildning, yrke och status påverkar barnens kognitiva förmåga och skolresultat. Det finns betydande skillnader mellan länder, men det sociala arvet är en realitet.

Som journalisten och författaren Göran Rosenberg – i ett led att vederlägga den naiva liberalismens tro på att individen skapas före samhället (det atomiserade jaget) – uttrycker det i boken *Plikten, profiten och konsten att vara människa*. ”Ingen väljer fritt hur hon blir till. Var och en av oss blir till i ett djupgående känslomässigt och socialt samspel med andra människor. Var och en av oss vaggas in i en bestämd och på förhand given krets av berättelser och minnen.”

Han fortsätter på temat om barnets beroende av sin omgivning: ”Det är ett beroende som från första stund ger upphov till ofrånkomliga olikheter i barns utgångsläge och livsvillkor. Inga rättigheter i världen kan befria barn från detta beroende och därmed inte heller från den orättvisa som det ofrånkomligen grundlägger. Inga rättigheter i världen kan ge oss rätten att välja våra

¹⁴ Hassler, J och Rodriguez Mora, J.V, m fl, Inequality and mobility, 2007.

¹⁵ Det är inte givet att utbildningsreformer gynnar de lågutbildade. Om svaga elever i stället missgynnas minskar rörligheten och deras relativa löner försämras. Denna minskade rörlighet går då hand i hand med ökade inkomstskillnader.

föräldrar och därmed rätten att välja den sociala och kulturella miljö som i så hög grad bestämmer oss.”

Denna insikt har varit vägledande i det svenska välfärdsbygget och modellen utgör, enligt Henrik Berggren och Lars Trägårdh i deras bok *Är svensken människa?*, ett snillrikt sätt att hantera spänningen mellan människans två drifter: viljan till individuell suveränitet och nödvändigheten i att ingå i ett samhälle. Detta uppnås genom att frigöra individen från mellanmänniska beroenden samtidigt som staten tar ett stort ansvar för att bistå individens frigörelse. Alliansen går mellan autonoma individer med individuella rättigheter och ett starkt samhälle, ett folkhem, en välfärdsstat. Denna allians definieras som den svenska statsindividualismen, vilken har förlöst individen från hennes beroende av familjen och det civila samhällets allmosor, och vars uppkomst inte förklaras av välfärdssamhällets framväxt, utan är en produkt av en idétradition sprungen ur det sena 1800-talet (Almqvist, Geijer, Key, Strindberg).

Välfärdssamhället är en produkt av alliansen mellan individ och stat, inte dess tillskapare. Som Berggren och Trägårdh beskriver det: ”Det moderna Sverige är mindre av ett kollektivistiskt projekt framvuxet ur varm solidaritet och mer en fusion av en individualistisk människosyn och en stark jämlikhetstradition.”

Detta har av naturliga skäl resulterat i att samhället har lagt sig i familjens göranden och låtanden, inte minst för att kompensera barn som växer upp under mindre gynnsamma ekonomiska och sociala förhållanden. Men i slutet av 1980- och början av 1990-talet växte en ny vision fram som tog starkt avstånd från tron på det starka samhället. Detta banade väg för 1990-talets valfrihetsrevolution – i takt med att svensken blivit alltmer omedveten om samhället och dess betydelse för sina livsvillkor. Den tidigare kollektiva individualismen, i meningen att samhället skapade förutsättningar för den enskildes emancipation, har förbytts i en individuell individualism, oberoende av andra, oberoende av samhället, oberoende av allt förutom den egna förmågan.

Av ideologiska skäl driver regeringen mycket medvetet detta synsätt. Den uttalade avsikten är att ”fler beslut ska fattas runt köksbordet”. Människor är kapabla att fatta egna beslut och samhället ska inte göra det åt dem. Trots att den allmänna utbildnings- och kunskapsnivån har höjts innebär detta att underprivilegerade barn riskerar att missgynnas. I ljuset av att uppväxtvillkoren spelar en avgörande roll för den sociala rörligheten kan detta ökade utrymme för familjens egna beslut minska möjligheterna för barn till föräldrar med låga inkomster att frigöra sig från sin historia. Ju mindre barn till höginkomsttagare gynnas av den sociala reproduktionen desto högre blir den sociala rörligheten. Ökad valfrihet för vissa leder till ökad ofrihet för andra.

Den insikten är inte på något sätt ny eller revolutionerande, men förtjänar att diskuteras. Är detta möjligt i en tid då den individuella individualismen skapat tron att alla är vinnare, att alla är oberoende och fria att göra och bli vad dem vill. I dag har den negativa friheten, friheten från inblandning, företräde framför den positiva, intervenerande, friheten. Kommer detta skifte att begränsa den sociala rörligheten för kommande generationer? Är vi redan där, även om det ännu inte har fångats upp i statistiken?

Om vi vågar ta i den frågan kan vi kanske ta nästa steg och ställa oss frågorna: (1) Vilka beslut vid köksbordet har störst negativ effekt på den sociala rörligheten? (2) Vilka köksbordsbeslut kan vi avstå ifrån i syfte att skapa mer likvärdiga uppväxtvillkor och högre social rörlighet? (3) Kan samhället kompensera denna minskade rörlighet med befrämjande åtgärder inom andra områden? (4) Vilka skulle det i så fall vara?

5. UTBILDNING OCH SOCIAL RÖRLIGHET

5.1 Inledning

Utbildning går i arv och utbildningsnivån bestämmer i hög grad inkomsten av arbete. Därmed finns det en direkt koppling mellan utbildning och social rörlighet, vilket de tre teorierna på lite olika sätt belyste i föregående kapitel. Utbildningsarvet är svagare i Norden än i många andra länder, men det är ändå betydande.¹⁶ Utbildningsnivån samvarierar också med icke-monetära faktorer som hälsa, motivation och ambitioner, vilka påverkar barnens inkomster som vuxna.

Ungdomars testresultat i skolan påverkas i hög grad av föräldrarnas utbildningsnivå. Elever med fäder med låg utbildning har matematikkunskaper som i genomsnitt är ett och ett halvt år sämre än de ungdomar som har välutbildade föräldrar. Sverige, Finland och Kanada är de länder som i detta avseende uppvisar minst skillnader. Danmark är i detta fall avvikande från de övriga nordiska länderna, då skillnaden ligger i paritet med OECD-genomsnittet. Av övriga västländer ligger Tyskland och USA sämst till. I ett övergripande mått på ekonomisk, social och kulturell status och dess samvariation med barns testresultat framgår att Finland utmärker sig – skillnaden i kognitiv förmåga mellan barn från låg- respektive högstatusfamiljer är liten. Sverige ligger något bättre till än OECD-genomsnittet.¹⁷

Tillsammans gör detta att utbildningen och utbildningssystemet till den kanske viktigaste faktorn bakom graden av social rörlighet i ett land och till förändringar över tid i olika länder. Inte minst i Sverige har utbildningspolitiken under lång tid strävat efter att minska de sociala skillnaderna, men trots en mycket aktiv politik under hela 1900-talet kvarstår faktum: utbildning går i arv.

I vilken utsträckning utbildningssystemet genererar social rörlighet bestäms av dess struktur och avkastningen på utbildning. Dessa två perspektiv kommer att stå i centrum för den resterande delen av detta kapitel.

5.2 Svensk utbildningspolitik

Svensk utbildningspolitik har under lång tid styrts av två mål: jämlikhet och effektivitet. Vad detta i praktiken avser är lika möjligheter och högre inkomster. I termer av denna rapport är detta ungefär detsamma som relativ och absolut social rörlighet. Utbildningssystemet ska leverera små socioekonomiska skillnader i kunskaper, färdigheter och betyg samtidigt som kunskapsnivån ska vara hög. Små skillnader gör att alla har nästan lika stora möjligheter att skaffa sig en bra utbildning och därmed att klättra i inkomstfördelningen, oberoende av föräldrarnas ekonomiska

¹⁶ I länder som Irland och Australien är arvet ovanligt starkt. I USA är sambandet något starkare än för OECD-genomsnittet, men inte särskilt avvikande. Generellt är sambandet starkare för de allra högsta utbildningsnivåerna och det är starkare för fäder än för mödrar.

¹⁷ Finlands goda resultat förklaras i hög utsträckning av en hög lägsta nivå på kunskaperna. Detta innebär att man har lyckats med att lyfta de relativt svaga eleverna, vilka ofta kommer från familjer med låg utbildningsnivå och små inkomster. Att vara ett underprivilegerat barn är i detta avseende inte lika kostsamt i Finland som i andra länder.

och sociala situation. Den höga nivån ökar individens produktivitet och därmed hennes möjlighet till högre reallön.

Grundskolereformen i Sverige under 1950-talet och inledningen av 1960-talet är ett exempel på en reform som syftade till både jämlikhet och effektivitet. Detta gällde även de skolreformer som genomfördes i Finland och Danmark under decennierna efter Sveriges reformer – och inriktningen på reformerna var mycket likartade. Målet i Sverige var en mer sammanhållen skola. Detta skulle uppnås genom fler obligatoriska skolår (från sju till åtta-nio), centralt styrda läroplaner, att elever gick i samma skola med samma elever och att eleverna läste många ämnen gemensamt.

Det är självklart mycket svårt att utröna hur specifika förändringar av utbildningssystemet påverkar den sociala rörligheten. Men när det gäller utvärderingen av de nordiska reformerna är resultaten entydiga: den (relativa) sociala rörligheten ökade – elasticiteterna minskade. Ett uttryck för detta är att inkomsterna för eleverna med svag bakgrund ökade mer än för andra grupper; genomsnittet för hela populationen var oförändrat. Ett annat är att graden av ”assortative mating” minskade – genom att eleverna spenderade fler år tillsammans ökade sannolikheten för parbildningar över de sociala gränserna. Detta bidrog i sin tur till att skillnaderna i utbildningsbakgrund mellan olika sociala grupper minskade.

Utifrån denna och annan forskning lyfter OECD bland annat fram följande aspekter av utbildningssystemet som viktiga för jämlikheten, för de svaga eleverna och därmed för den sociala rörligheten:

- Tidig selektering av elever kan öka ojämlikheten
- Stora skillnader mellan skolor missgynnar svaga elever
- Intagning på betyg kan skapa skillnader mellan skolor och förstärka redan etablerade fördelar
- Fria skolval kan minska den sociala mångfalden

Fram till och med 1990 var det svenska skolsystemet centralstyrt. Därefter har riktningen gått mot ökad decentralisering. I dag har Sverige ett av OECD-ländernas mest decentraliserade skolsystem. Ett viktigt steg i detta var kommunaliseringen år 1990. Den innebar att de örönmärkta pengarna från staten försvann, vilket öppnade upp för skillnader i kostnader per elev i olika kommuner. Det fria skolvalet infördes 1992, även om närhetsprincipen fortfarande skulle vara viktigt vid fördelningen av skolplatser. År 1992 ålades kommunerna också att finansiera de fristående skolorna.

Staten har på ett principiellt plan gått från ett regel- och resursstyrt till ett mål- och resultatstyrt styrsystem. Förhoppningen har varit att konkurrens och decentralisering ska ge positiva effekter i termer av mångfald, elevprestationer och resursanvändning.

Vad har detta resulterat i? Ett första svar är att resursanvändningen inte har blivit mer effektiv. Ett andra svar är att friskolorna i dag, i tider då årskullarna minskar, dränerar de kommunala skolorna. Reformerna har också resulterat i ökad segregation med avseende på elevernas etnicitet och prestationer. Elever i fristående skolor har bättre betyg och elever med utländsk bakgrund är överrepresenterade. Barnen till föräldrar med utländsk bakgrund är bättre utbildade än andra invandrarföräldrar. Andelen lärare med pedagogisk högskoleutbildning är lägre, likaså lärartätheten. Som en sammanfattning av de utvärderingar som finns säger Skolverket att:¹⁸

¹⁸ Skolverket (2005), Skolor som andra, s 65.

”Flera tidigare studier liksom statistiken (i den återopade rapporten) visar en segregerande tendens med avseende på elevernas sociokulturella, prestationsmässiga och etniska bakgrund till följd av valfriheten inom skolans område.”

Valfriheten på skolans område tycks alltså ha lett till ökad segregation. Historiskt har Sverige kunnat uppvisa små kunskapsskillnader mellan olika skolor. Med dagens system har denna skillnad ökat, även om den fortfarande är mindre än i många andra länder.¹⁹ Friskolorna ökar skillnaden mellan dem som kan och dem som inte kan. Det sociala arvet reproduceras mer om elevsammansättningen blir mer homogen.

Anders Auer, undervisningsråd vid Skolverket, säger i samband med publiceringen av rapporten *Vad händer med likvärdigheten i svensk skola?* att: ”Målsättningen är att (grund) skolan ska vara helt likvärdig. Det här visar att vi går åt fel håll just nu.”²⁰ Detta innebär att valet av skola påverkar elevernas betyg eftersom variationen mellan skolorna har ökat. Sammantaget visar rapporten att skolsegregationen har ökat med tio procent sedan slutet av 1990-talet och tre bakomliggande faktorer lyfts fram för att förklara detta: (1) friskolereformen, (2) kommunaliseringen och (3) ökad boendesegregation. Rapporten visar också att den osynliga segregationen har ökat – att studiemotiverade elever flyttar till skolor med hög status och att de mindre studiemotiverade blir kvar i skolor med lägre status. Tillsammans med vetskapen att ungdomar/elever påverkas starkt av sin omgivning (neighbourhood effect) kan detta på sikt få betydande konsekvenser för jämlikheten i möjligheter.

Frågan är hur valfriheten ska förenas med likvärdigheten, med jämlikheten, med allas lika möjligheter? Friskolereformen ställer frågan på sin spets: är jämlikhet och effektivitet två oförenliga politiska ideal? Har vi ett skolsystem där det ena endast kan uppnås på bekostnad av det andra? Historiskt har utbildningspolitiken snarare varit ett område där målkonflikten mellan tillväxt och rättvisa, mellan effektivitet och jämlikhet, har varit svagare än inom många andra områden. Nu kanske det är tvärtom.

Hur ska man då ställa sig till regeringens reformer på utbildningspolitikens område? Svaret är tydligt. Många reformer pekar i riktning mot att missgynna elever från ogynnsamma hemförhållanden. Därmed skulle detta bidra till att på sikt minska den sociala rörligheten. Vilka reformer pekar i den riktningen?

- Nya antagningsregler till högskolor och universitet. De sökande kan från och med höstterminen 2010 få extra poäng (meritpoäng) till sitt jämförelsetal från gymnasieskolan. För att nå maximalt antal poäng underlättar det om eleven har valt rätt språkkurs redan i femte klass.
- Statsbidragen till den kommunala vuxenutbildningen reducerades med en tredjedel i budgetpropositionen 2007 (regeringen aviserade dock i sitt krispaket i december 2008 att

¹⁹ I Finland, där man inte har gett upp idén om den sammanhållna skolan, är variationen mellan skolorna fortfarande anmärkningsvärt liten. Detta är förklaringen till varför den socioekonomiska bakgrunden inte slår igenom på samma sätt på elevernas kunskaper i Finland i förhållande till västvärlden i övrigt.

²⁰ <http://www.skolverket.se/sb/d/1301/a/5505>

pengarna kommer att vara återbördade till den kommunala vuxenutbildningen till 2011). Trettio procent av dem som läser på någon eftergymnasial utbildning har studerat på komvux. Vi vet också att arbetarklassens barn börjar studera på universitet och högskola senare än andra och att det oftare än andra använder sig av komvux för att nå tid.

- Yrkesförberedande program inom gymnasieskolan kommer med största sannolikhet, i linje med utredningen av gymnasieskolan, inte att ge grundläggande behörighet till högskolan. Eleverna kommer att delas in i högskoleförberedande program respektive yrkesförberedande program med olika examen vid utbildningens slut. Den elev som väljer exempelvis elprogrammet eller en utbildning inriktad mot vårdområdet, kommer att behöva läsa betydligt mer än heltid för att få behörighet till eftergymnasiala studier.
- 25:4-regeln, som innebar att den som var 25 år, uppfyllde kraven i svenska och engelska och hade arbetat minst halvtid i fyra år, erhöll grundläggande behörighet till högskolestudier, har tagits bort. Ingen utredning av regelns verkan genomfördes inför beslutet av borttagandet. Den andra chans som 25:4-regeln är, har många från icke-studiemotiverade hem använt för att senare i livet börja studera på eftergymnasial nivå. Framöver ska dessa personer istället kräva att få bli validerade.

Den studiesociala utredningen vill minska det generella studiemedlet från sex till fyra år. Argumentet är att förkorta den genomsnittliga studietiden och därmed öka genomströmningen. Men baksidan av detta kan bli att ungdomar från icke-studiemotiverade hemförhållanden drabbas eftersom de varken själva vet eller har förväntningar på sig att "bli" advokat, läkare eller ekonom. Att söka sig fram är den oinvides sätt att hitta sig själv. Nu begränsas den möjligheten. Priset för detta får arbetarklassens ungdomar betala.

Den grundläggande tanken i regeringens utbildningspolitik är att belöna de som så snabbt och så effektivt som möjligt går igenom utbildningssystemet och blir produktiva samhällsmedborgare som bidrar till nationalproduktionen (genom att ha ett arbete). De som inte följer detta mönster ska bestraffas. På detta sätt stramar man åt systemet, stänger dörrar. De som drabbas av detta är självklart de som inte kommer från studievana hem och de som har varit "förvirrade" men som efter lite sökande hittat det som är rätt för dem. Avvikare gör sig inte besvär. Precis som i sysselsättningspolitiken i allmänhet och i a-kassefrågan i synnerhet appellerar regeringen till den skötsamma medelklassen och utmanar deras solidaritet med andra, svagare grupper i samhället.

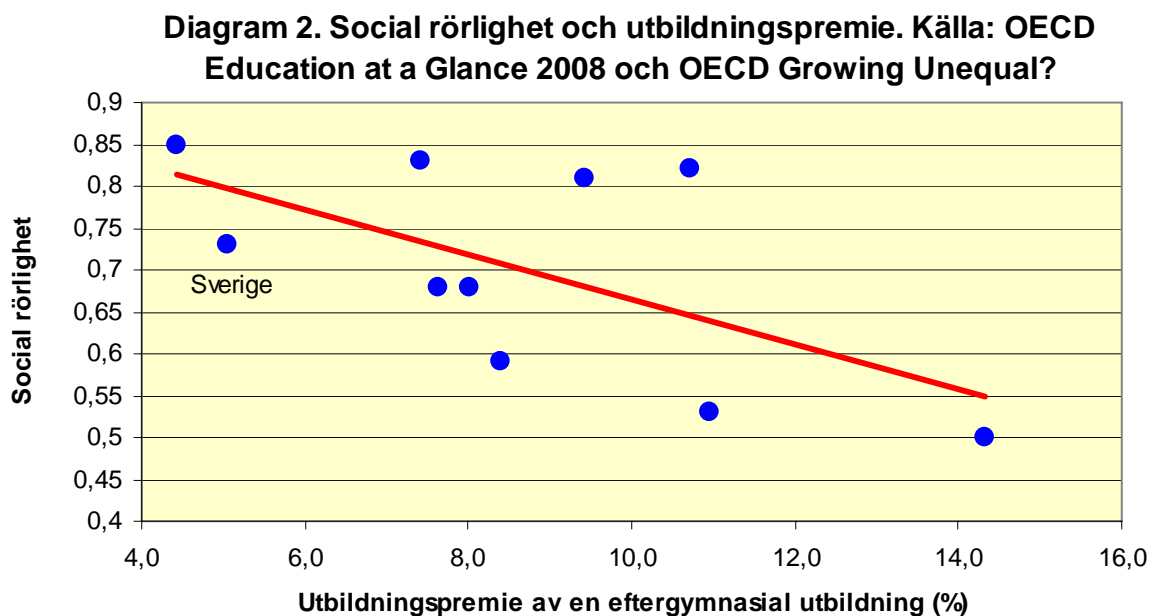
5.3 Utbildningspremier och social rörlighet

Så länge utbildning går i arv innebär en ökad avkastning på utbildning att inkomstskillnaderna mellan svaga och starka grupper i samhället ökar. Om den (utbildnings-) fördel som föräldrar överför till sina barn ger en ökad avkastning (lön) på arbetsmarknaden kommer, i enlighet med Solons teori, familjeförhållandena att spela en större roll för den enskildes livschanser.

Diagram 2 visar sambandet mellan utbildningspremien av att utbilda sig på eftergymnasial nivå i relation till graden av social rörlighet för de tio länder som OECD har statistik över.

Även om sambandet kan variera lite beroende på vilken typ av utbildningspremie som inkluderas tycks det ändå vara så att länder med lägre avkastning på utbildning är socialt rörligare. Längst upp i nordvästra hörnet hittar vi Danmark och längst ned i sydost Storbritannien. Ju mer den enskilde tjänar på att utbilda sig på eftergymnasial nivå, desto starkare är sambandet mellan fäder och söners inkomster.

När OECD gör motsvarande analys för avkastningen av en gymnasieutbildning (upper secondary) dras följande slutsats: ”It suggests that countries with high rewards to education also have low intergenerational income mobility (dvs låg social rörlighet), although there is much variation across countries”.²¹

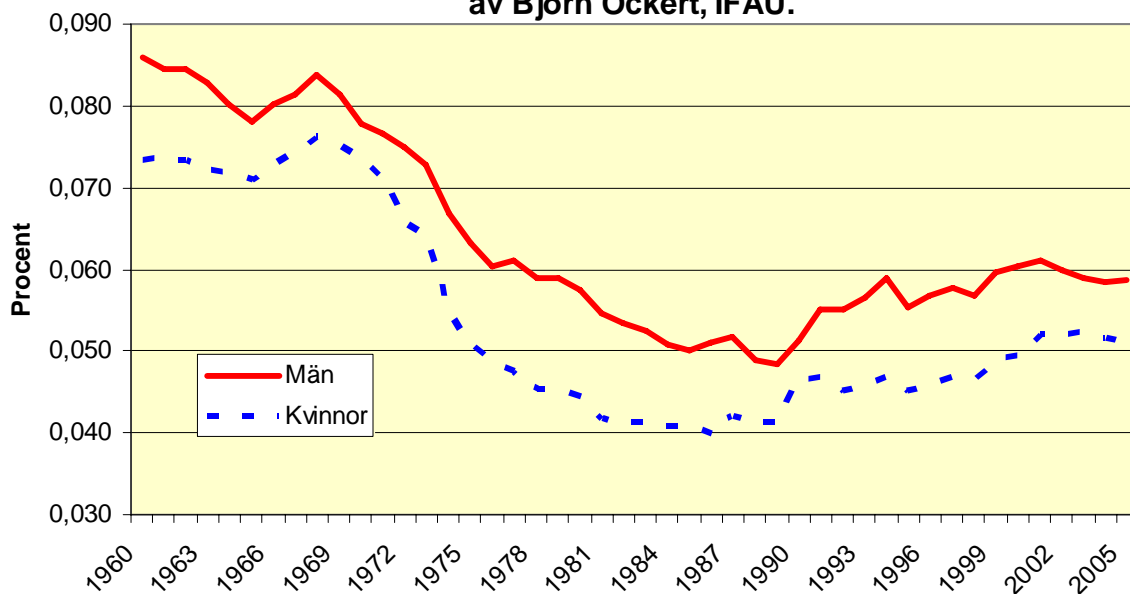

Vid en given nivå på utbildningsarvet leder en ökad utbildningspremie till minskad social rörlighet. Denna utveckling förstärks självklart om detta kompletteras med skolreformer som missgynnar barn som växer upp i den västra delen av inkomstfördelningen. På detta sätt skapas en dubbel effekt: barnen från gynnsamma hemförhållanden förstärker sitt utbildningsförsprång samtidigt som avkastningen på detta försprång ökar.

Som framgår av diagram 2 är Sverige ett av länderna med lägst utbildningspremie. Men hur har den utvecklats över tid? I diagram 3 ser vi att den svenska utbildningspremien från slutet av 1960-talet minskade snabbt, för att under den senare delen av 1980-talet nå sin lägsta nivå under den studerade perioden. Detta gäller för både män och kvinnor. Under de senaste 20 åren har utbildningspremien återigen ökat. Effekten av detta är att en given utbildningsfördelning gynnar de privilegerade barnen mer i dag än för 20 år sedan. Om detta är ett pris värt att betala är en annan fråga, men trenden är tydlig: utbildningspremien har ökat sedan slutet av 1980-talet.

²¹ d’Addio, A.C, 2008, s 44.

Diagram 3. Utbildningspremie av ett års ytterligare utbildning, Sverige, 1960-2005. Källa: statistik tillhandahållen av Björn Öckert, IFAU.

Även om diagram 2 endast identifierar en korrelation finns det skäl att misstänka att avkastningen på utbildning verkligen är en central komponent i varför det föreligger skillnader i social rörlighet mellan länder. I Valförspolitiska rådets rapport 2003 genomförs ett experiment, där de utifrån de ”vanliga” elasticiteterna byter utbildningspremie mellan Sverige och USA. Den fråga som då kan besvaras är: hur skulle den sociala rörligheten se ut i Sverige (USA) om avkastningen på utbildning var lika hög (låg) som i USA (Sverige)? Räkneövningen visar att den svenska elasticiteten skulle öka markant och att den skulle överstiga den amerikanska (med svensk utbildningspremie). Dessutom skulle denna artificiella svenska elasticitet ligga i paritet med den ordinarie amerikanska elasticiteten. Enligt författarna till rapporten ligger det en enkel intuition bakom detta: ”...ju mer en egenskap som ärvs från föräldrarna – det må vara yrke eller utbildningsnivå – premieras på arbetsmarknaden, desto mer betyder familjebakgrunden för inkomstskillnaderna i samhället.”²²

5.4 Avslutning

Självklart är det extremt svårt att göra en sammantagen bedömning av hur olika reformer av utbildningssystemet påverkar den sociala rörligheten. Men klart är att det sammanhållna, nordiska skolsystemet, där en viktig dimension alltid har varit att öka jämlikheten (och därmed rörligheten), har varit lyckosamt i denna bemärkelse. Yrke, klass och utbildning ärvs mellan generationerna även här, men sambandet tycks vara mindre än i många andra länder. Utvärderingen av de nordiska reformerna på 1950-70-talen pekar också mot att de bidrog till att minska sambandet i inkomster mellan generationerna – systemet gynnade elever från svaga hemmiljöer mer än andra.

²² Björklund, A och Edin, P-A m fl, Den svenska skolan – effektiv och jämlik? Valförspolitiska rådets rapport 2003, s 128.

Sedan inledningen av 1990-talet har Sverige genomfört reformer som går längre än i andra länder. Den politiksjuka – ”policy endemic” som vissa kallar det – som florerat i västvärlden har haft nästan störst genomslag i Sverige. Därmed har vi på ett betydande sätt gjort avsteg från ett system som bevisligen genererade hög social rörlighet och rört oss i en riktning som, i ljuset av utbildningssystemen i omvärlden, riskerar att leda till lägre social rörlighet.

Den här trenden har under de allra senaste åren förstärkts av att kraven på att ”välja rätt” i tidig ålder har ökat, att selekteringen har ökat i termer av behörigheten till eftergymnasiala studier och att möjligheten till ”andra chanser” på olika sätt begränsats. Priser för att avvika från den ”normala” studiegången har ökat och dörrar stängs snabbare och hårdare än tidigare. Risker är uppenbar att detta missgynnar de elever som tidigare gynnades av en sammanhållen skola. Därmed riskerar sambandet mellan uppväxtvillkor och utbildningsnivå att öka. I termer av Solons teori har utbildningssystemets progressivitet minskat och avkastningen på utbildning ökat.

Vad ligger i den andra vågskålen? Möjligtvis kan man argumentera för att reformerna kommer att bidra till ökad tillväxt och produktivitet – att det skapar förutsättningar för en ökad absolut social rörlighet. Men om så är fallet sker det till priset av en minskad jämlikhet i livschanser, av ytterligare avsteg från principen om lika möjligheter. Vissa hävdar att detta kan kompenseras med tidigare tester av elevernas kunskaper. På så sätt kan man tidigare identifiera de elever som behöver extra stöd. Detta kan vara viktigt i sig, men överbryggar inte de systemförändringar som genomförts under de senaste 15-20 åren. Behovet av extra stöd och tidigare betyg kan också slå åt andra hållet – stigmatiseringen och utsattheten ökar.

Om det nu finns en risk att systemreformerna på utbildningsområdet begränsar den sociala rörligheten skulle en kompenserande mekanism kunna vara att reducera avkastningen på utbildning. På detta sätt ger inte utbildningsförslaget (som elev) lika stor utdelning i plånboken (som löntagare). Vad vi har sett under de senaste 20 åren är i stället att avkastningen på utbildning har ökat. Av detta följer att båda de mekanismer inom utbildningsområdet som i stor utsträckning styr graden av social rörlighet pekar i samma riktning. Är detta en önskvärd utveckling? Om inte, vad behöver göras? Vilka förändringar ska bejakas och vilka bör rivas upp?

6. INKOMSTSKILLNADER OCH SOCIAL RÖRLIGHET

6.1 Inledning

Social rörlighet och inkomstskillnader kan betraktas som två sidor av samma mynt och enligt både Gary Solon och John Hassler med flera finns det direkta samband mellan de två sidorna. Inkomstskillnaderna utgör variationen i inkomster mellan individer vid en given tidpunkt. Den sociala rörligheten belyser individens rörlighet över tid (mellan generationer) i denna inkomstfördelning.

Man kan tänka sig två samhällen med exakt samma inkomstfördelning, men där karaktären på ojämlikheten är helt olika. I det första samhället ärver barnen sin plats i inkomstfördelningen av sina föräldrar. Känner man till föräldrarnas position i inkomstfördelningen går det att kan förutsäga barnens position i vuxen ålder. I det andra påverkas inte barnens position i inkomstfördelningen av uppväxten och familjeförhållandena. Barnens position är därmed oberoende av föräldrarnas inkomster.

Dessa stiliserade samhällen existerar inte, men belyser frågan om vilken typ av inkomstskillnader som är moraliskt acceptabla. Acceptansen för inkomstskillnader bör vara större i det samhälle där barnen inte drabbas, där deras framtid ligger i deras egna händer. Om däremot inkomstskillnaderna består över generationerna är den enskildes livschanser begränsade och den reella friheten saknas.

Men samtidigt rättfärdigar inte detta nödvändigtvis inkomstskillnaderna vid en given tidpunkt. Den frågan handlar om vilka faktorer som i den generationen kan förklara uppkomsten av skillnaderna. Om den enskilde har haft alla reella möjligheter till bland annat utbildning och yrkesarbete, men medvetet valt att avstå från en utbildnings- och inkomstkarriär, är inkomstskillnaderna vid en given tidpunkt mer acceptabla.²³ Min uppfattning är att acceptansen för inkomstskillnader vid en given tidpunkt i alltför hög utsträckning rättfärdigas med argumentet att den sociala rörligheten är hög. Frågan om denna acceptans ska primärt inte besvaras genom att lyfta fram avkommans möjligheter att röra sig uppåt i inkomstfördelningen, utan av de faktorer som har drivit fram inkomstskillnaderna i ett första skede.

Intressant i detta sammanhang är Michael Marmots forskning om att inkomstskillnader i sig påverkar hälsan och livslängden. Genom att vi speglar oss i varandra skapar social utsatthet sin egen destruktiva process som bland annat resulterar i sämre hälsa. Platsen på samhällsstegen – din sociala status – avgör hur länge du lever och vilken inkomst du har.²⁴ Länder med små inkomstskillnader har också mindre skillnader i hälsa. Kontentan är att inkomstskillnaderna vid en given tidpunkt skapar processer som i sig själva påverkar möjligheten för nuvarande och framtida generationer att röra sig uppåt i inkomstfördelningen, i både absolut och relativ mening. Om så är fallet – som en av flera bidragande orsaker – riskerar större inkomstskillnader att leda till lägre social rörlighet.

6.2 Inkomstskillnader i termer av ginikoefficienter

Ekonomisk ojämlikhet sägs skapa incitament för människor att förflytta sig i inkomstfördelningen, att hon söker sig till verksamheter som ger högre avkastning. Detta driver på den ekonomiska tillväxten och produktiviteten – samhällets kaka växer. På samma gång leder stora inkomstskillnader till social stigmatisering och relativ fattigdom. Många till höger på den politiska skalan fokuserar på inkomstskillnadernas tillväxtskapande effekter, de till vänster på de negativa sociala konsekvenserna.

²³ Frågan om hur långt samhället bör gå för att säkerställa lika möjligheter – och när ojämlikhet är moraliskt acceptabel – har varit central inom den politiska filosofin allt sedan Nozick och Rawls skrev sina banbrytande arbeten. Bland annat Dworkin och Sen har utvecklat tänkandet där efter. Har vi exklusiv rätt till den avkastning som vår genetiska uppsättning har skapat åt oss? Vilka omständigheter som den enskilde inte kan påverka bör samhället kompensera för? Hur långt bör samhället i praktiken gå för att utjämna spelplanen? Är du ansvarig för de värderingar, preferenser och ambitioner som du har fått med dig hemifrån? Ska samhället kompensera de individer som i detta avseende har växt upp under ogynnsamma förhållanden? Ekonomi- och statsvetarprofessorn John Roemer menar att lika möjligheter har uppnåtts då alla som satsat lika mycket har samma möjligheter att nå sina mål.

²⁴ Att den relativa dimensionen är central för människans välbefinnande blir allt mer etablerad inom den moderna samhällsvetenskapen, inte minst i ljuset av den framväxande ekonomiska forskningen kring lycka och välbefinnande. Men även i andra sammanhang växer denna konsensus fram. I så kallade ultimatumspel framkommer att människor väljer att avstå från en absolut inkomstökning när de upplever att fördelningen av de absoluta inkomsterna är orättvis. På samma sätt föredrar människor en lägre inkomst med bättre relativ position i inkomstfördelningen än en högre absolut inkomst med sämre relativ position. Det som vi lite till mans vet gäller för oss själva har nu också nått forskningen: absolutnivåerna är inte det enda vi bryr oss om. Frågan som följer av detta är: hur bör det påverka vår syn på samhällsutveckling och ekonomisk politik?

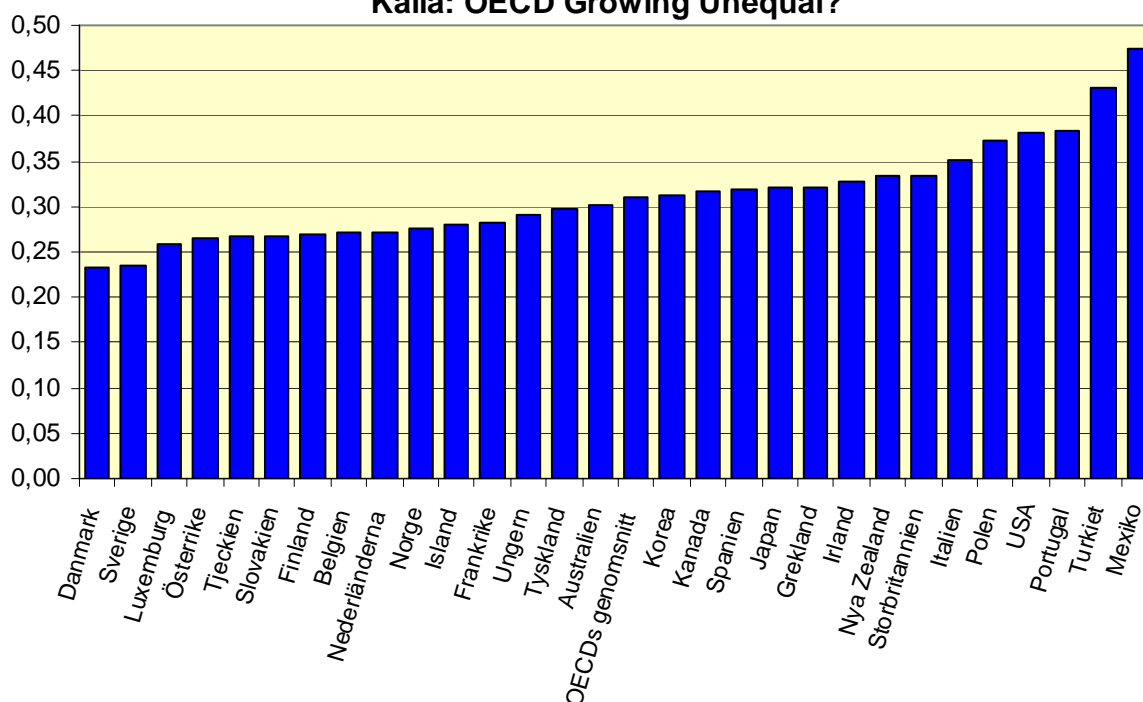
Med denna förenklade kategorisering uppstår en målkonflikt mellan effektivitet och rättvisa, mellan det absoluta och det relativa – vi väljer, utifrån våra värderingar, vad som är viktigast: högre absoluta inkomster eller en mer sammanhållen inkomstfördelning. Väljer vi det ena, får vi mindre av det andra.

Trots OECDs starka tro på marknadernas effektivitet har organisationen under senare år insett att denna teoretiska målkonflikt inte nödvändigtvis är en faktisk realitet. Deras generalsekreterare Angel Gurría sade för något år sedan i samband med att de släppte en ny rapport att: ”We found no evidence that inequality may be conducive to growth in OECD countries, as some have suggested. There is nothing in this new study to suggest otherwise.”²⁵

Som framgår av diagram 4 är det en stor spridning av inkomsterna mellan de olika OECD-länderna.²⁶ Minst inkomstskillnader finner man, föga förvånande, i Danmark och Sverige. Därefter sker ett litet hopp till Luxemburg och Österrike. Till denna kategori hör också Finland och Norge. I den andra änden av spektrat finner man länder som Portugal, USA, Italien och Storbritannien. Inkomstskillnaderna i Storbritannien är lägre än i USA, men ligger klart över OECDs genomsnitt.

Diagram 4. Ginikoefficienter i OECD, 2005.

Källa: OECD Growing Unequal?

Detta är bilden vid en given tidpunkt, men hur har utvecklingen sett ut över tid? Inom OECD har inkomstskillnaderna ökat i det stora flertalet länder sedan mitten av 1980-talet. Störst har ökningen varit i Finland, Norge och Sverige (från en låg nivå), men också i länder som Italien, Nya Zeeland och USA (från en redan hög nivå).

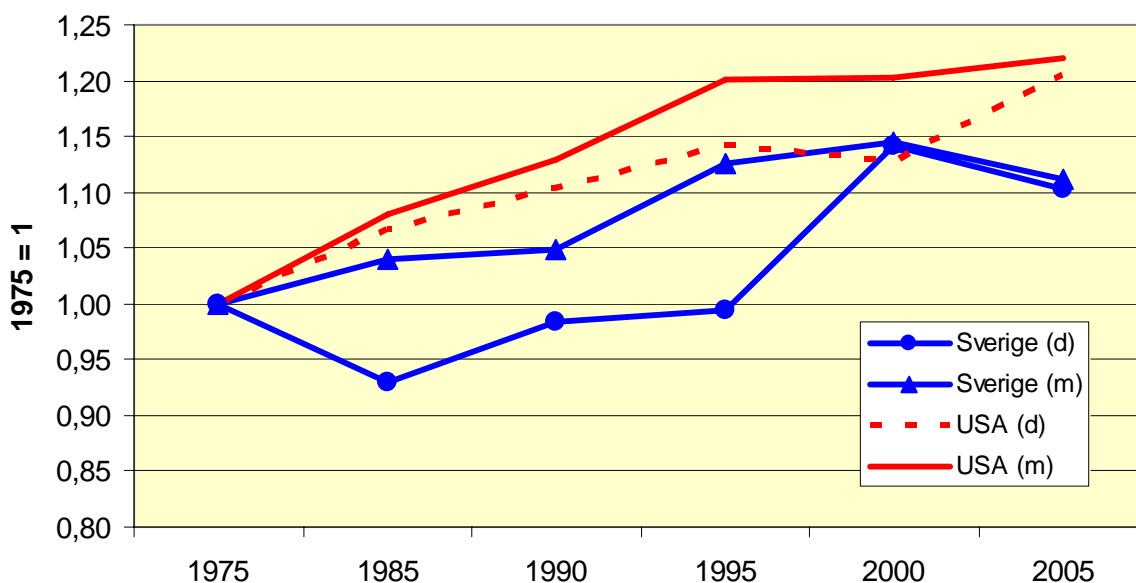
²⁵ OECD, Launch of growing unequal?, s 2, 21 oktober 2008, Paris.

²⁶ Ginikoefficienten är ett mått på ojämlikheten i en population, till exempel i inkomster. Koefficienten antar ett värde mellan noll och ett. Om koefficienten är noll innebär det alla i populationen (landet) har exakt lika stora inkomster, om den är ett tillhör samtliga inkomster i landet en person. Lägre ginikoefficient innebär därmed mindre inkomstskillnader. I diagrammet används inkomstmåttet disponibla hushållsinkomster justerat för hushållens storlek.

I diagram 5 jämförs utvecklingen av inkomstskillnaderna i Sverige och USA mellan 1975-2005.²⁷ Nivån på inkomstskillnaderna är satta till ett år 1975. För Sveriges del ser vi att skillnaderna i disponibla inkomster föll under de 20 åren fram till 1995, då inkomstskillnaderna återigen befann sig på 1975 års nivåer. Därefter, under den senare delen av 1990-talet, ökade inkomstskillnaderna i disponibla inkomster förhållandevis snabbt. En viktig förklaring till detta är den stramare välfärdspolitiken. Efter millennieskiftet har skillnaderna fallit tillbaka något, men ligger på en betydligt högre nivå än för tio år sedan.

Den här utvecklingen ska då jämföras med de inkomstskillnader som genereras av marknaden. Som framgår av diagrammet har inkomstskillnaderna med detta mått successivt ökat under de senaste 30 åren. Men sedan ungefär år 2000 har de disponibla inkomstskillnaderna hunnit i kapp. Under de senaste tio åren har inte välfärdssamhället lyckats bättre med att minska inkomstskillnaderna än marknaden. Den omfördelning av hushållens inkomster som vi är vana att se har inte varit fallet under de senaste tio åren.

Diagram 5. Utvecklingen av ginikoefficienter i Sverige och USA, 1975-2005. Disponibla inkomster (d) och marknadsinkomster (m). Källa: OECD Growing unequal?

Jämförs den svenska utvecklingen med den amerikanska är det tydligt att inkomstskillnaderna i termer av marknadsinkomster under hela perioden har vuxit snabbare i USA än i Sverige. Även där ser vi att skillnaderna ökade mindre i termer av disponibla inkomster under perioden, men att skillnaderna har eliminerats under de allra senaste åren. Utifrån båda inkomstdefinitionerna har inkomstskillnaderna ökat mer i USA än i Sverige under de senaste 30 åren, trots att skillnaderna redan då var betydligt större på andra sidan atlanten.

Sammantaget innebär den här utvecklingen att riktningen i Sverige (och Norden) är tydlig, men att inkomstskillnaderna fortfarande är mindre än i omvärlden, inte minst i förhållande till många sydeuropeiska och anglosaxiska länder. Ett mönster av systemegenskaper utkristalliseras. Länder

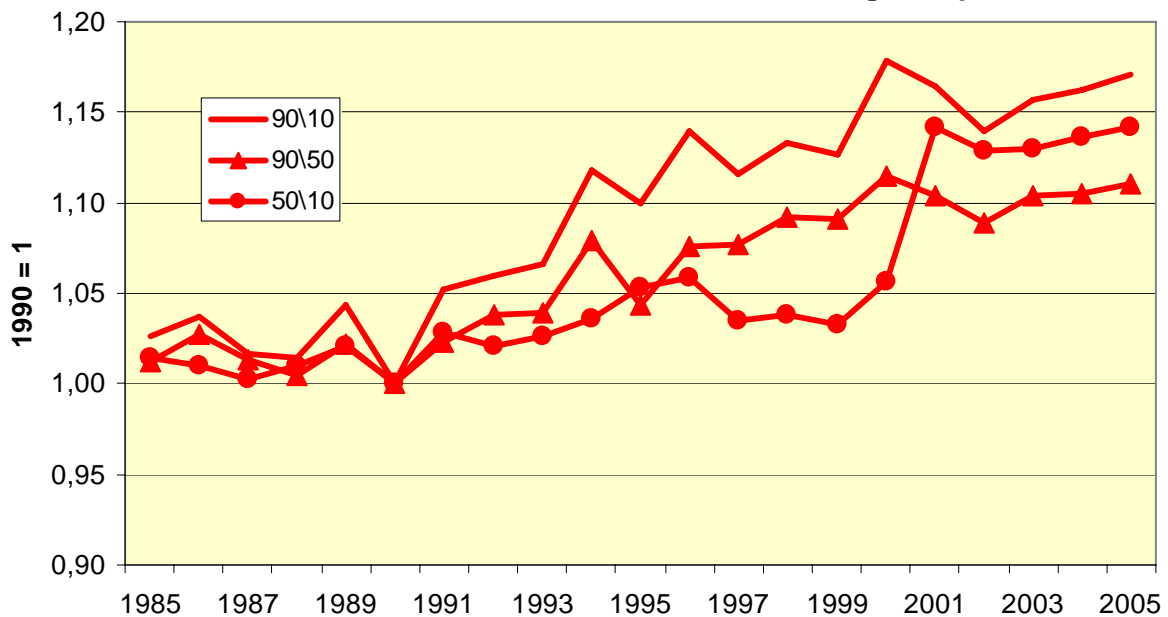
²⁷ I Sverige visar Björklund, A och Palme, M (2000), i linje med Roland Spånts bidrag till Långtidsutredningen 1979, att inkomstskillnaderna minskade i Sverige under åren 1951-73. Detta innebär att etablerandet av välfärdssamhället, som nådde sin kulmen under denna period, bidrog till minskade inkomstskillnader.

med små inkomstskillnader tenderar att likna varandra och det som förenar länderna med stora inkomstskillnader är avsaknaden av (system-) likhet med de nordiska länderna.

6.3 Lönespridningen i Sverige

En viktig komponent i fördelningen av inkomsterna i ett land är självklart fördelningen av lönerna. Att avkastningen på utbildning har ökat är en indikation på att lönespridningen har ökat. I diagram 6 presenteras lönespridningen i Sverige utifrån tre olika definitioner. Tydligt är att oberoende av vilka grupper som ställs mot varandra har lönespridningen ökat i Sverige under de senaste 20 åren. Om man jämför den inkomstdecil med de högsta lönerna med den med de lägsta (90\10) är den ökade lönespridningen mest markant; den har ökat med omkring 17 procent sedan 1985. Gruppen med de allra högsta lönerna har också dragit ifrån de med genomsnittliga löner (90\50), men i detta fall har ökningstakten varit något långsammare. Denna senare grupp har i sin tur dragit ifrån gruppen med de allra lägsta lönerna. Sammantaget kan man säga att de rikaste har dragit ifrån alla andra grupper och att de med de lägsta inkomsterna har förlorat i förhållande till alla andra grupper.

Diagram 6. Lönespridningen i Sverige, 1985-2005, heltidsarbetande män. Källa: OECD Growing unequal?

Sverige är inte på något sätt unikt – lönespridningen har ökat i stora delar av OECD-området under de senaste 20 åren – men ökningen har i Sverige varit större än för OECD-genomsnittet. Till denna grupp av länder hör bland annat USA och Tyskland. Länder med oförändrad (eller endast marginell ökning) lönespridning var under samma period Finland, Kanada och Frankrike.

Orsaken till trenden mot ökad lönespridning är att höginkomsttagare i genomsnitt har tillskansat sig högre löneökningar än andra grupper. Detta förklaras i sin tur vanligtvis av globaliseringen och/eller den teknologiska utvecklingen. I det förra fallet handlar det om att arbeten som betalar låga eller genomsnittliga löner tenderar att outsourcas till andra länder, vilket håller tillbaka denna grupps förhandlingsstyrka. I det senare handlar det om att framför allt IT-revolutionen har

inneburit att högre utbildning betalar sig mer (ökad avkastning på utbildning) – de med låg utbildning och låga inkomster kan inte använda den nya tekniken på ett optimalt sätt (skill-biased-technical-change) och därmed är arbetsgivarna inte beredda att premiera deras arbetsinsatser.

Mot detta står de nordiska ländernas likartade institutionella struktur på arbetsmarknaden samtidigt som länderna har upplevt samma grad av globalisering och teknologisk utveckling. Trots detta har lönespridningen ökat snabbt i Sverige och knappt alls i Finland och Norge. Detta talar för att orsaken inte har påtvingats oss av utomstående krafter, utan att åtminstone delar av förklaringen är inhemskt driven. Rörelsen mot ökad decentralisering i lönesättningen är den förändring som i detta avseende spelat roll. Detta är en slutsats som stärks av att lönespridningen har ökat mest i de (tjänstemanna-) grupper där decentraliseringen har gått längst.

6.4 Absolut social rörlighet i Sverige och USA

Som nämnts tidigare handlar den absoluta sociala rörligheten om i vilken utsträckning människor ser sina reala inkomster stiga över tid – om den yngre generationen har förbättrat sin materiella levnadsstandard i förhållande till tidigare generationer. Detta är målsättningen med den ekonomiska tillväxten i allmänhet och produktivitetstillväxten i synnerhet – att medborgarna i ett land ska se sina reala inkomster stiga över tid, att det växande utrymmet som effektivitetsförbättringarna skapar kommer löntagarna till del. Har detta skett i Sverige och USA?

Den amerikanska ekonomiprofessorn och produktivitetsexperten Robert Gordon har tillsammans med Ian Dew-Becker försökt bena ut om löntagarkollektivet i USA har sett sina reallöner öka i takt med ekonomins makroekonomiska produktivitetstillväxt.²⁸ Deras resultat är dystra. Under perioden 1966-2001 var det endast de med de allra högsta lönerna (den översta decilen) som såg sina reallöner öka i paritet med eller mer än den aggregerade produktivitetstillväxten. Detta gäller även under de gyllene åren i slutet av 1990-talet.

Konsekvensen av detta är ökade inkomstskillnader. Men effekten är också att skillnaden mellan median- och genomsnittslönen har ökat. Den amerikanska genomsnittslönen har sedan mitten av 1960-talet ökat i paritet med produktivitetstillväxten, men reallönetillväxten för den som står i mitten av inkomstfördelningen har nästan helt uteblivit; 50 procent av den samlade realinkomstökningen har tillfallit gruppen med de allra högsta lönerna. Då blir det inte mycket kvar för de resterande 90 procenten. Den allra rikaste tusendelen av löntagarna ökade sina reala löner under perioden 1997-2001 med lika mycket som den nedre hälften av samtliga löntagare.

En rapport från The Economic Mobility Project är inne på samma spår.²⁹ De jämför män som var mellan 30-40 år 1964 och deras reala inkomstnivå med sönernas 30 år senare. Det visar sig att ökningen endast var fem procent – från 31 000 till 32 800 dollar per år. Detta ger en årlig ökning om 0,2 procent. Jämförs de som var mellan 30-40 år 1974 med deras söner 30 år senare (år 2004) visar det sig i stället att medianinkomsten har minskat med 5 000 dollar, eller motsvarande tolv procent. Män som föddes 1965-74 har med andra ord som grupp betraktad sett sina absoluta inkomster minska. Tittar man på familjeinkomsterna för denna yngre grupp har de ökat med i genomsnitt 0,3 procent per år, men detta förklaras helt av en högre kvinnlig sysselsättningsgrad, inte av högre reala inkomster per arbetad timme.

²⁸ Dew-Becker, I och Gordon, R.J, Where did the productivity growth go? Inflation dynamics and distribution of income, 2005

²⁹ Sawmill, I och Morton, J, Economic mobility: Is the american dream alive and well?, Economic mobility project, 2007

Sammantaget innebär detta att gapet mellan den amerikanska ekonomins produktivitetstillväxt och medianfamiljens reala inkomstutveckling har ökat sedan mitten av 1970-talet. Därefter har produktivitetstillväxten inte kommit de breda befolkningslagren till del. Medianhushållets reala inkomstutveckling har varit negativ. Den amerikanska drömmen gäller varken i absolut eller i relativ mening.

I tabell 6 visas den genomsnittliga årliga reala löneutvecklingen för olika inkomstgrupper (deciler) i Sverige och USA mellan 1980-2005. Som framgår har den absoluta sociala rörligheten varit högre i Sverige än i USA under denna period. Inte för någon av de 18 kategorierna var den genomsnittliga ökningstakten högre i USA. Skillnaden är störst för männen med inkomster i den nedre hälften av inkomstfördelningen, där vi har sett att reallönetillväxten har varit negativ. De lågbetalda kvinnorna i USA har sett sina reala inkomster växa något, men långsammare än för motsvarande grupper i Sverige. De amerikanska – ofta lågutbildade och färgade – männen med låga till genomsnittliga inkomster är de stora förlorarna i det amerikanska samhället under de senaste 20-30 åren.³⁰

Tabell 6. Realinkomsttillväxt för heltidsarbetande, 1980-2005. Källa: OECD, Growing Unequal?.				
	Män		Kvinnor	
	Sverige	USA	Sverige	USA
D10	0,8	-0,6	0,8	0,1
D20	1,0	-0,5	0,9	0,3
D30	1,0	-0,4	1,0	0,5
D40	1,0	-0,3	1,0	0,6
D50	1,1	-0,2	1,1	0,7
D60	1,2	0,1	1,2	0,9
D70	1,2	0,2	1,3	1,2
D80	1,3	0,5	1,5	1,3
D90	1,4	0,8	1,6	1,5

Värt att notera i detta sammanhang är att den svenska utvecklingen under denna period inte är anmärkningsvärd i förhållande till en del andra västländer, till exempel Finland och Storbritannien. Som vi vet har reallönerna i Sverige ökat snabbt under 1990-talet, men utvecklingen under 1980-talet var förhållandevis svag. Detta innebär att de gynnsamma ökningstalen för perioden 1980-2005 framför allt är en funktion av löneutvecklingen sedan krisåren i början av 1990-talet och industriavtalets tillkomst 1997. Den ökade lönespridningen har i Sverige inte uppstått som ett resultat av fallande absoluta inkomster för låginkomsttagarna.³¹

Detta visar att samhällsstrukturen påverkar fördelningen av produktivitetstillväxten i samhället. Det är därför också tydligt att den ekonomiska teorins axiom om att produktivitetstillväxt är en tillräcklig förutsättning för reallönetillväxt för det stora flertalet inte är förenlig med verkligheten.

³⁰ Vad har den här utvecklingen inneburit för de absoluta inkomstnivåerna i de olika inkomstgrupperna? OECD visar att inkomstnivån för den lägsta inkomstdecilen är omkring 3 500 PPP-dollar högre per år i Sverige än i USA. För medianinkomsten är skillnaden fortfarande omkring 7 000 dollar till de amerikanska hushållens fördel.

³¹ Inkomstnivåerna för den lägsta inkomstdecilen är bland OECD-länderna högst i Sverige och Danmark. Detta är ett resultat av höga lägstlöner i kollektivavtalen. Trots detta är andelen sysselsatta med låg utbildning klart högre i Sverige än i USA. I många fall är sysselsättning ett verksamt medel mot fattigdom. USA är det främsta undantaget, med 60 procent av de fattiga levandes i hushåll där någon har arbete. Sysselsättning är alltså ingen garanti för att undvika fattigdom, vilket blir tydligt också av det faktum att i endast åtta av 18 OECD-länder med regler om minimilöner överstiger nettoinkomsten från denna lönenivå fattigdomsgränsen för en familj med två barn.

Det finns ingen naturlag som fördelar dessa vinster på ett rimligt sätt – det avgörs av hur vi utformar våra samhällen och vilken kollektiv förhandlingsstyrka löntagarna har. Bristen på system för detta innebär att den amerikanska drömmen inte gäller för breda befolkningsgrupper i USA – deras absoluta inkomster har stagnerat under de senaste 20-25 åren. President Kennedys uttalande om att tidvattnet lyfter alla båtar har blivit allt mindre relevant.³²

Kan skillnader i lönespridning mellan länder förklaras av skillnader i kunskapsnivå? Lönestrukturen i västvärlden påverkas av landets spridning av kunskaper. Skillnaden är störst i den nedre delen av lönefördelningen – där förklaras en stor variation mellan länder av skillnader i kunskap. Kunskapsstrukturen påverkar alltså lönefördelningen. Därmed ser man större lönespridning i länder med större spridning i kunskaper. Läger man till att de absoluta kunskapsnivåerna i USA är klart lägre än i Sverige och de andra nordiska länderna förstår man att deras låglönesektor till stor del förklaras av bristande kunskaper och en stor spridning av de kunskaper som finns.

Den vuxna – och arbetande – befolkningen i Sverige har i ett internationellt perspektiv höga kunskaper i termer läs-, skriv- och räkneförmåga och spridningen är liten. Skillnaden i förhållande till USA är betydande. Den som ligger i den lägsta (kunskaps-) decilen i Sverige ligger i den tredje lägsta i USA. Skillnaderna gäller hela kunskapsfördelningen, men är större i den vänstra svansen. I de flesta länderna är yngre vuxna kunnigare än äldre vuxna. Detta gäller dock inte för USA och Storbritannien. Sannolikt är det så att denna brist på kunskapsutveckling bland låginkomsttagarna i USA har bidragit till att reallönetillväxten har varit negativ under en lång följd av år.

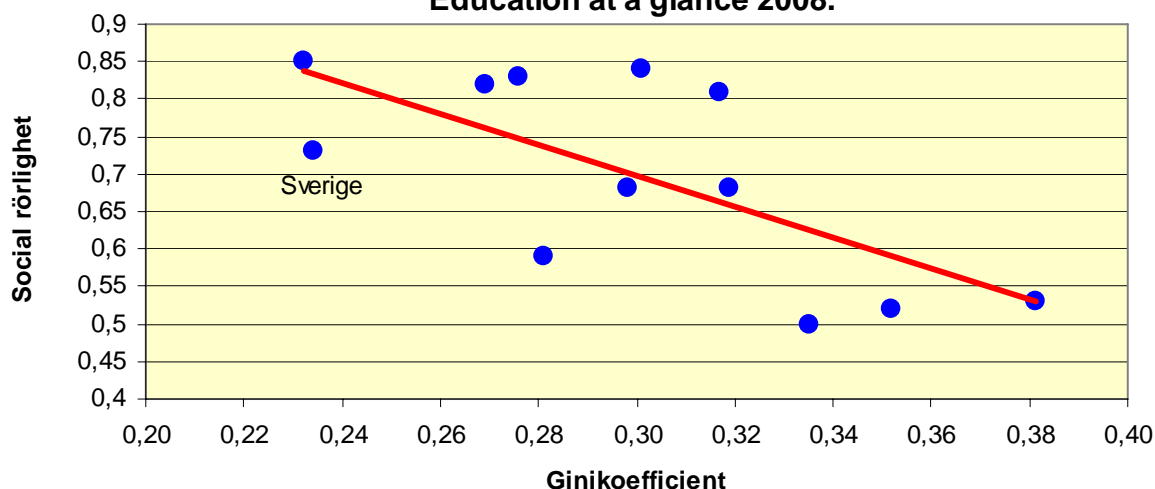
6.5 Sambandet mellan inkomstskillnader och social rörlighet

Krävs det starka ekonomiska incitament för att människor ska röra sig uppåt i inkomstfördelningen i förhållande till tidigare generationer? Föregående avsnitt indikerade att så inte är fallet, men penetreras frågan lite djupare.

I nedanstående diagram plottas den sociala rörligheten mot graden av inkomstskillnader i tolv västländer. Sambandet är tydligt: länder med små inkomstskillnader har också en högre social rörlighet; i länder med stora inkomstskillnader är det svårare för den enskilde att göra sig fri från sin historia. Under trendlinjen ligger de länder som ”borde” vara mer socialt rörliga givet deras inkomstskillnader, över linjen ligger de som – i likhet med Australien och Kanada – ”borde” ha en lägre social rörlighet.

³² De amerikaner som fortfarande tror på den amerikanska drömmen och upplever att det finns chans att förbättra familjens materiella levnadsstandard har också ett högre subjektivt välbefinnande.

Diagram 7. Samband mellan inkomstskillnader och social rörlighet. Källa: OECD Growing unequal? och OECD Education at a glance 2008.

Denna statistiska association innebär inte automatiskt att ökade inkomstskillnader leder till lägre social rörlighet, men allt fler vågar dra den slutsatsen.³³ En forskare på området är den australiensiska ekonomen Andrew Leigh. I en studie han har genomfört på åtta länder i västvärlden tillsammans med kollegan Dan Andrews kommer de fram till slutsatsen att söner som växte upp i länder med större inkomstskillnader på 1970-talet också upplevde mindre social rörlighet i slutet av 1990-talet. I samband med denna slutsats sägs följande: "Across countries, our estimates suggest that a 10-point rise in the gini coefficient is associated with a 0,07-0,13 increase in the intergenerational earnings correlation. Moving from rags-to-riches is harder in more unequal societies."³⁴

Även OECD är inne på samma spår, precis som den världsledande sociologen Gösta Esping-Andersen. OECD menar att sambandet mellan inkomstskillnader och social rörlighet implicerar att i praktiken uppnås en högre grad av lika möjligheter, lika livschanser, genom mindre inkomstskillnader.³⁵

"Social mobility is generally higher in countries with lower income inequality, and vice versa. This implies that, in practice, achieving greater equality of opportunity goes hand-in-hand with more equitable outcomes."

³³ I termer av Hassles/Rodriguez/Zeiras teori talar detta för att det negativa, utbildningsstyrda sambandet mellan social rörlighet och inkomstskillnader är klart starkare än antagandet om att ökade löneskillnader stimulerar den sociala rörligheten.

³⁴ Andrews, D och Leigh, A, More Inequality, Less Social Mobility, s 10.

³⁵ OECD Growing Unequal?, s 18.

6.6 Avslutning

Bristen på social rörlighet innebär inte bara att människors livschanser begränsas, utan också att den ekonomiska effektiviteten försämras, inte minst därför att många människors produktiva potential inte utnyttjas till fullo. Vid en jämförelse mellan länder är det också tydligt att goda arbetsmarknadsutfall kan uppnås utan stora inkomstskillnader och att det inte existerar någon målkonflikt mellan små inkomstskillnader och hög produktivitet/konkurrenskraft.

Det här kapitlet har visat att små inkomstskillnader kan gynna den sociala rörligheten. Det verkar som om det incitamentsorienterade synsättet på inkomstskillnader inte stämmer överens med verkligheten och att det därmed bör nyanseras. Som OECDs generalsekreterare uttrycker det:³⁶

“Doesn't inequality encourage people to try to do better? Our data dispel this myth to a large extent. Social mobility is low in countries with high inequality like Italy, the UK and the United States. And it is much higher in the Nordic countries, where income is distributed more evenly. This means that, in most high-inequality countries, dishwashers' sons are more likely to be dishwashers and millionaires' kids can assume that they too will be rich.”

Inte sällan hör man uttalanden om att Sveriges ekonomiska effektivitet – i produktionen och på arbetsmarknaden – skulle öka dramatiskt om vi bara accepterade lite större inkomstspridning, lite större orättvisor.³⁷ Ett exempel på detta är Fredriksson och Topel i deras rapport *Wage determination and employment in Sweden since the early 1990s – Wage formation in a new setting*. Utan att beröra den intrikata frågan om dessa uttalanden egentligen uttrycker politiska värderingar menar de att svensk ekonomi skulle vinna mycket i termer av ekonomisk effektivitet om vi bara accepterade en mindre ökning av inkomstskillnaderna. Avkastningen på ökade inkomstskillnader är därmed hög och de menar att utvecklingen sedan mitten av 1990-talet förstärker denna trend – priset av att inte öka inkomstskillnaderna är i dag högre än tidigare.

Kanske är sambandet det omvända: genom minskade inkomstskillnader ökar människors faktiska möjligheter att utveckla sin inneboende kapacitet. På detta sätt ökar den sociala rörligheten och tillväxten gynnas. Målkonflikten mellan effektivitet och rättvisa – en dikotomi, en trygghet och i många fall en ideologisk dröm som förenklar en oändligt komplicerad värld – kanske är en relik från en svunnen tid, en restriktion som alltför länge har begränsat vårt synfält.

Vad är det då som förklarar sambandet mellan små inkomstskillnader och hög social rörlighet? En statistisk förklaring kan vara att länder med små (stora) inkomstskillnader också har en låg (hög) avkastning på utbildning. Av detta skulle då följa att länder med stora inkomstskillnader också har högst avkastning på utbildning. Och om utbildning ärvs kommer länder med stora inkomstskillnader också att uppvisa en lägre social rörlighet; om inkomstnivån påverkar utbildningsnivån, då kommer förmågan att dra nytta av den höga avkastningen på utbildning att begränsas till familjer med höga inkomster. Därför kan inkomstskillnaderna och den sociala rörligheten förstärka varandra, precis som Solon argumenterar för.

³⁶ OECD, *Lauch of Growing unequal?*, s 4, remarks by Angel Gurría, 21 oktober 2008.

³⁷ I de länder där de ekonomiska incitamenten att lämna fattigdomen är starkast är den faktiska rörligheten minst – och vice versa: i länder med svaga ekonomiska incitament är fattigdomen mindre utbredd, mindre långvarig och ärvs inte mellan generationerna i samma utsträckning.

Men detta samband kan självklart också förklaras av den institutionella strukturen. I de nordiska länderna liknar strukturen på arbetsmarknaden varandra. Inte minst kommer detta till uttryck i höga lönestrukturer och en förhållandevis stark – men kanske svagare – facklig förhandlingsstyrka. En annan institutionell förklaring är sannolikt också att socialförsäkringarna i allmänhet och arbetslöshetsförsäkringen i synnerhet skyddar – eller skyddade – mot stora inkomstbortfall vid arbetslöshet samtidigt som en lönepress nedåt undvikits. Om detta handlar nästa kapitel.

7. HORIZONTELL OMFÖRDELNING OCH SOCIAL RÖRLIGHET

7.1 Inledning

Socialförsäkringarna syftar till horisontell omfördelning. Med detta avses att omfördelningen primärt sker över individens livscykel. För arbetslöshetsförsäkringen innebär det en fördelning av resurser mellan tider av arbete till tider av arbetslöshet. Arbetslöshetsförsäkringen är som bekant det område inom vilket regeringen har genomfört de mest genomgående förändringarna sedan maktskiftet 2006.³⁸ Vid ett första påseende kan tyckas att reformerna inte är så märkvärdiga, men i tangentens riktning ligger stora systemförändringar av svensk arbetsmarknad, vilka riskerar att begränsa den sociala rörligheten i framtiden.

7.2 Lägre lönenivåer

En viktig förklaring till den höga sociala rörligheten i de nordiska länderna är att man har lyckats undvika en låglönemarknad – en omfattande och utdragen nedre svans i inkomstfördelningen. Förklaringen till att detta har varit möjligt är kombinationen av höga lönestrukturer, hög kunskapsnivå och en generös arbetslöshetsförsäkring.

Genom det sänkta taket och de lägre ersättningsnivåerna ökar priset för arbetslöshet, vilket förstärks av nedskärningarna i den aktiva arbetsmarknadspolitiken. Genom att regeringen har abdikerat från sin del av ansvaret i den svenska modellen ökar de fackliga organisationernas incitament att rädda jobben genom löne- och villkorsförändringar.³⁹ Det permitteringsavtal som har sett dagens ljus inom delar av industrin är något ytterst ovanligt och har sina rötter i löntagarnas ökade otrygghet.

Men den största direkta effekten, vilken drar i samma riktning som trycket mot de konjunkturellt betingade löne- och villkorsförändringarna, är det faktum att reglerna i a-kassan säger att den arbetslöse måste ta ett arbete med en lön som uppgår till 90 procent av a-kasseersättningen. Detta är den mekanism med vilken finansministern hävdar att reformerna i a-kassan ”står på solid vetenskaplig grund”.

Med sämre ersättning vid arbetslöshet innebär det att trycket på att acceptera lägre löner kommer att öka. Sannolikt leder detta i ett första skede främst till att de lägsta lönerna pressas nedåt, men

³⁸ I rapporten TCO granskar 2/2009 visas med all önskvärd tydlighet att det som tidigare var en försäkring i världsklass nu är en försäkring i europeisk strykkläss.

³⁹ Dessutom ökar trycket på arbetsdelning, i meningen att en given mängd arbete fördelas genom att fler jobbar mindre.

efter hand finns det en risk att detta sprider sig och att vi får en förskjutning nedåt på lönenivåerna för bredare grupper i samhället.

Paradoxen är att de som argumenterar för att den försämrade a-kassan ökar den varaktiga sysselsättningen inte vill kännas vid den huvudsakliga mekanism genom vilket detta ska ske – genom lägre lönenivåer och långsammare löneökningstakt. Och detta sker trots att svenska löntagare under lång tid har tagit ut i underkant av det löneutrymme som näringslivets produktivitetstillväxt har genererat. Genom smart social ingenjörskonst blir regeringen en regissör snarare än en aktör i den process som kan leda till att en av den svenska modellens fundament urholkas. Detta sker utan att regeringen tvingas stå till svars för konsekvenserna av sin politik inför allmänheten. Regeringens nya arbetarparti värnar löntagarnas intressen genom att öka deras otrygghet, minska deras omställningsmöjligheter och sänka deras löner. Utan lägre löner leder inte förändringarna i a-kassan till varaktigt högre sysselsättning.

De reala inkomstnivåerna sänks direkt för de arbetslösa. Särskilt för de långtidsarbetslösa kan detta förstärka ett redan påtagligt utanförskap. Effekten av detta är att inkomstspridningen ökar och risken är att fattigdomen går i samma riktning. Samtidigt med detta vet vi att tillfälliga försämringar i hushållens inkomstnivåer kan få varaktiga effekter på barnens utveckling. Vi vet också att andelen sysselsatta som har egen erfarenhet av arbetslöshet har ökat under de senaste 10-15 åren.

7.3 Från standardtrygghet till grundtrygghet

Den försämrade arbetslöshetsförsäkringen har bidragit till att 500 000 människor har lämnat försäkringen. Arbetslöshetskassornas samorganisation har visat att det i hög utsträckning rör sig om unga och människor med genomsnittlig eller hög arbetslöshetsrisk. När dessa grupper nu går ut i arbetslöshet står de utan inkomstbaserat skydd – de är hänvisade till socialkontoret. Detta fördjupade utanförskap är en stor tragedi för den enskilde, men också ett uttryck för den allt tydligare resan mot grundtrygghet vi har sett sedan 1990-talet.

Välfärdsbokslutet sammanfattade utvecklingen under 1990-talet med att välfärdssamhället har rört sig i begränsande riktning, att inkomstbortfallsprincipen urholkats och att selektiva åtgärder ökat i omfattning. Under senaste åren har denna utveckling accentuerats, även om effekterna av politiken slår igenom med en betydande eftersläpning. Detta får inte bara sociala effekter utan riskerar också att leda till att medelklassens stöd för de generella och inkomstbaserade systemen försvagas. När medelklassen tvingas betala allt mer för en sämre försäkring ökar trycket mot privata lösningar och viljan att bidra till de offentliga systemen minskar. Det leder i sin tur in på ett spår som – i enlighet med den så kallade omfördelningsparadoxen – riskerar att drabba de mer utsatta grupperna i samhället. Utan medelklassens stöd för och finansiering av den gemensamma välfärden drabbas de svagaste grupperna i samhället.

7.4 Avslutning

Förändringarna av a-kassan kan tyckas vara av teknisk karaktär utan egentlig relevans för samhällsutvecklingen. Men den sammantagna bilden bör bli en annan: stora systemförändringar ligger i tangentens riktning. I termer av social rörlighet är det fem aspekter som är intressanta:

- Fler får sin försörjning från socialbidrag. När 500 000 har lämnat a-kassan kommer allt fler att söka sin försörjning från socialförvaltningen. Detta är samhällets yttersta skyddsnät och ökar marginaliseringen och utanförskapet.
- De arbetslösa som stannat kvar i arbetslöshetsförsäkringen får lägre absolut ersättning vid arbetslöshet. Detta skapar ökade inkomstskillnader och öppnar upp den vänstra svansen i inkomstfördelningen.
- Det lägre taket och de försämrade ersättningsnivåerna ökar pressen på sänkta lönenivåer. Detta kommer inte att ske över en natt, men om man inte tror på denna utveckling kan man heller inte argumentera för a-kassareformernas sysselsättningsskapande effekter. De sänkta lönenivåerna kommer i ett första skede att drabba de med de allra lägsta inkomsterna, men över tid kan en allt större del av löntagarna möta detta tryck. De som inte kommer att drabbas är framför allt de välutbildade, de som möter en hög efterfrågan på arbetsmarknaden.
- Inkomstvolatiliteten ökar. Detta sker genom ett högre socialbidragsberoende, men också av den försämrade inkomsttryggheten från a-kassan. Även förhållandevis korta perioder av låga inkomster, och den stigmatisering som följer av detta, kan påverka barnens möjligheter i livet.
- Rörelsen mot grundtrygghet förstärks och intresset av att försvara inkomstbortfallsprincipen minskar. De som främst drabbas av detta är i slutändan framför allt de mer utsatta grupperna i samhället.

8. VERTIKAL OMFÖRDELNING OCH SOCIAL RÖRLIGHET

8.1 Valfärdsbokslut över 1990-talet

Utöver den horisontella fördelningen är välfärdssamhällets andra uppgift att fördela vertikalt – mellan olika inkomstgrupper i samhället.⁴⁰ Som tidigare har framgått ökade inkomstskillnaderna i Sverige mycket långsammare i termer av disponibla inkomster än i marknadsinkomster fram till mitten av 1990-talet. Detta är ett uttryck för att samhället genom skatter och transfereringar utjämnar inkomster. Men sedan mitten på 1990-talet är det tydligt att denna omfördelningseffekt har minskat och att inkomstskillnaderna även i termer av disponibla inkomster har ökat. Sedan 1975 har skillnaderna i hushållens disponibla inkomster ökat lika snabbt som marknadsinkomsterna.

Denna utveckling hänger intimt samman med att under 1990-talet ökade ofärdsproblemen i Sverige. Detta skedde på två sätt: (1) ökade ekonomiska svårigheter för förhållandevis breda grupper och (2) ökad social och ekonomisk marginalisering av mindre men mer utsatta grupper. I det senare fallet handlar det till stor del om permanent och djupare ofärd. Som *Valfärdsbokslut för 1990-talet* konstaterar har allt större grupper upplevt ekonomiska svårigheter och låga inkomster och det varaktiga socialbidragsberoendet ökade samtidigt som kraven skärpts och ersättningen sjunkit. Tre särskilt utsatta grupper var ensamstående föräldrar, utrikes födda och ungdomar. Andelen barn som levde i familjer med mycket låga inkomster ökade. Patientavgifterna höjdes

⁴⁰ Dessutom kan samhället omfördela mellan olika grupper, till exempel barnbidrag till barnfamiljer och socialbidrag till de utan annan försörjning.

och egenfinansieringen av läkemedel och tandvård ökade likaså. Bokslutet avslutar diskussionen om systemets förändringar med följande slutsats: ”.....präglades således 1990-talet av ökad decentralisering, brukarfinansiering och marknadsorientering.”

Kontentan av detta är att välfärdssystemets struktur förändrades betydligt under 1990-talet och att de utfall som modellen genererade försämrades i många avseenden. Trots detta faller Sverige fortfarande väl ut i den jämförande forskningen, även om tangenten pekar att fel håll. Inkomstfördelningen och fattigdomen är, enligt Välfärdsbokslutet, två av de mest centrala måtten när det gäller att analysera effekten av olika välfärdssystem och i detta avseende ligger Sverige fortfarande bra till. Samtidigt dras slutsatsen att dessa goda utfall förklaras av vår välfärdsmodell och att försämringarna som skett hänger samman med den förändrade välfärdspolitiken.

Bokslutet avslutar med att det svenska välfärdssystemet, och dess omfördelande ambitioner, står inför viktiga utmaningar vid inledningen av 2000-talet. Frågan är då hur utvecklingen har sett ut sedan dess. På ett övergripande plan går det att besvara den frågan med hjälp av den analys OECD genomför i rapporten *Growing unequal?* Frågan som då står i centrum är i vilken utsträckning skatterna och transfereringarna bidrar till att omfördela inkomster mellan hushåll – från de med höga marknadsinkomster till dem med lägre inkomster från marknaden.

8.2 Graden av omfördelning via skatter och transfereringar

Detta är en fråga som inte bara är intressant utifrån de stora förändringarna under de allra senaste åren (sloandet av förmögenhetsskatten, den förändrade fastighetsbeskattningen, jobbskatteavdraget, försämrade ersättningsnivåer i a-kassan, nya sjukskrivningsregler, nya vårdvalssystem osv....), utan också i ljuset av de förändringar i välfärdssystemets struktur, och de utfall detta har genererat, vi sett sedan inledningen av 1990-talet.

En sätt att analysera skatternas och transfereringarnas effekt på fördelningen av hushållens disponibla inkomster är att använda samma ojämlikhetsmått på olika inkomstmått. Lämpligt är då att jämföra inkomstskillnaderna i termer av hushållens marknadsinkomster och deras disponibla inkomster (med andra ord efter omfördelning). På detta sätt får man ett enkelt och sammanfattande mått som kan användas för jämförelser mellan länder och över tid.

Av tabell 7 framgår att den omfördelande effekten av inkomster av skatter och transfereringar har minskat något inom OECD under de senaste tio åren – från 31 till 30 procent. Detta är också tydligt för Sverige och för övriga nordiska länder. Den nordiska välfärdsmodellen har blivit mindre omfördelande, särskilt i Finland. För Sveriges del innebär en reduktion med -4 att skatterna och transfereringarna minskar den procentuella skillnaden mellan hushållens marknads- och disponibla inkomster mindre än tidigare. Som också framgår är det tydligt att Danmark och Sverige är de två länderna inom OECD som lyckas bäst med att omfördela hushållens inkomster med hjälp av skatter och transfereringar, även om riktningen är tydlig.

Tabell 7. Skatternas och transfereringarnas omfördelande effekt mellan marknads- och disponibla inkomster, procent. Källa: OECD Growing unequal?

	Mitten 1990-tal	Mitten 2000-tal	Skillnad
Danmark	44	42	-2
Sverige	44	40	-4
Tjeckien	36	38	2
Australien	32	33	1
Nederländerna	31	31	0
Tyskland	29	31	2
Frankrike	30	31	1
Norge	34	31	-3
Irland	35	31	-4
OECD-16	31	30	-1
Finland	37	28	-9
Storbritannien	27	27	0
Nya Zeeland	28	26	-2
Italien	20	26	6
Kanada	26	24	-2
Japan	14	19	5
USA	21	18	-3

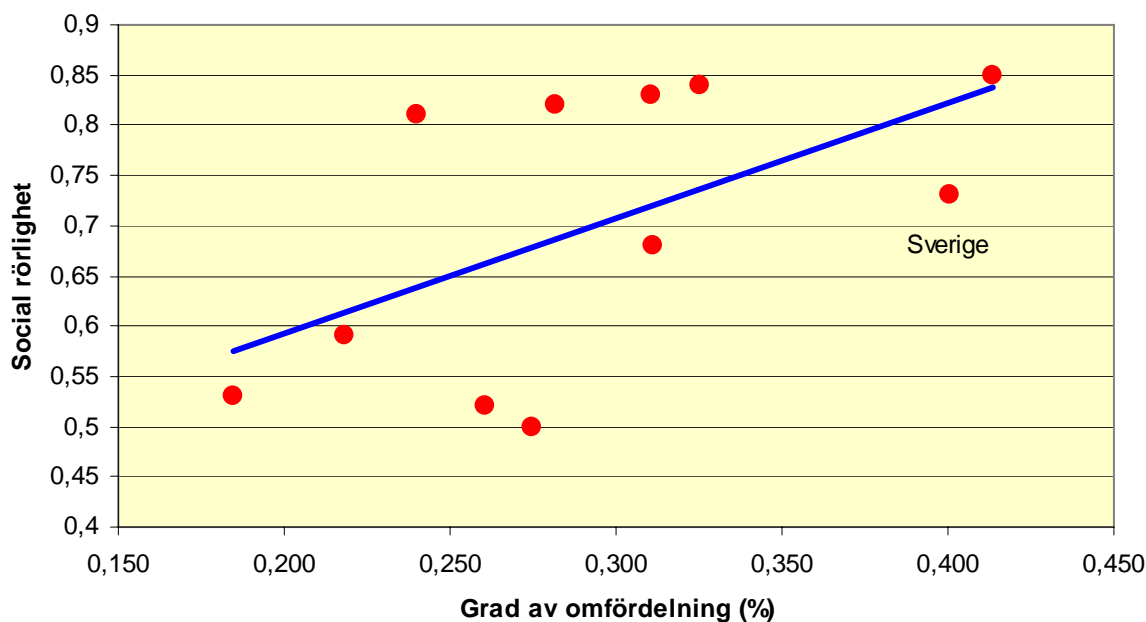
När de gäller bidraget från skatterna respektive transfereringarna till förändringen i inkomstfördelningen är Sverige mycket mer effektivt i termer av transfereringar och mindre effektivt i termer av skatter. I det senare fallet ligger Sverige ungefär i paritet med OECD-genomsnittet. Och det är den minskade omfördelningen via skatterna som förklarar den sammantaget minskade omfördelningen sedan mitten av 1990-talet. De länder som åstadkommer den största omfördelningen av marknadsinkomsterna har vanligtvis också den lägsta inkomstspredningen i termer av hushållsinkomster.

8.3 Omfördelning och social rörlighet

I debatten hör man allt som oftast att vårt välfärdssystem, med höga skatter och omfördelande transfereringar, hämmar rörligheten i samhället, skapar inlåsningsmekanismer, och att alla skulle få det bättre om omfördelningen och beskattningen begränsades. I den här rapporten har det hittills varit tydligt att länder med andra, mer selektiva och grundtrygghetsorienterade samhällssystem uppvisar en lägre social rörlighet.

Det här kapitlet stärker den tesen. Utan att göra anspråk på någon direkt kausalitet visar diagram 8 att länder med en hög grad av omfördelning också uppvisar en hög social rörlighet. Länder som inte minskar skillnaderna mellan marknads- och hushållsinkomsterna i samma utsträckning som Sverige och Danmark är också mindre socialt rörliga.

Diagram 8. Samband mellan social rörlighet och graden av omfördelning. Källa: OECD Growing unequal?

Viktiga förklaringar till detta samband är självklart att omfördelningen stärker de lägre inkomstgruppernas absoluta konsumtionsmöjligheter, minskar fattigdomen och barnfattigdomen, minskar spridningen i hälsa samt skapar en rimlig ekonomisk trygghet oavsett hur utvecklingen av inkomsterna från marknaden ser ut.⁴¹ Det är detta som gör att de med de tio procenten lägsta inkomsterna i Sverige har ett högre absolut konsumtionsutrymme än motsvarande grupper i USA, trots att medianinkomsten i USA är betydligt högre än i Sverige. Samhället kompenserar för den ojämlikhet som uppstår på (arbets-) marknaden.

Andelen fattiga hushåll med barn uppgår till 3-4 procent i Sverige, men till 16-17 procent i USA. Drygt 45 procent av ensamstående hushåll med barn ligger under fattigdomsgränsen i USA. I Sverige är motsvarande andel omkring sju procent. Länder med en hög andel fattiga tenderar också att ha längre fattigdomsperioder. Länder med begränsade välfärdssystem har många fattiga och det är svårt att ta sig ur fattigdomen. I dessa länder är det lätt att bli fattig, men svårt att frigöra sig från den. I Norden är det tvärtom: få är fattiga, men de som är det tar sig lättare därifrån.

Som OECD säger angående detta: ”This is an important policy concern because the size and characteristics of poverty in society are closely linked to the extent of income mobility (dvs social rörlighet).”⁴²

⁴¹ Socialstyrelsen argumenterar för att skillnaderna i hälsa och dödlighet har ökat sedan mitten av 1980-talet. Hälsoklyftan har ökat. Till exempel har livslängden för lågutbildade kvinnor knappt ökat alls under perioden. På samma sätt har skillnaderna i ungdomars levnadsvillkor ökat. De fattigaste barnfamiljerna har sedan inledningen av 1990-talet förlorat i inkomststandard i förhållande till familjer med genomsnittliga och – framför allt – höga inkomster.

⁴² OECD Growing unequal? s 168.

8.4 Avslutning

Som Valfärdsbokslutet över 1990-talet konstaterat finns det i den jämförande forskningen mycket som talar för att det är vår universella välfärdsmodell som förklarar de låga fattigdomstalen och de små inkomstskillnaderna. Som en konsekvens av välfärdssystemets strukturella förändringar och de stramare kraven ökad ofärden under 1990-talet – fler levde under knappa ekonomiska förhållanden, andelen med låga inkomster ökade och andelen barn som levde i familjer med mycket låga inkomster ökade också. Under 2000-talet har denna utveckling fortsatt och OECD visar att en förklaring till detta är att vår samhällsmodell har blivit mindre omfördelande; skatterna och transfereringarna utjämnar i mindre utsträckning skillnaden mellan de inkomster hushållen genererar från marknaden och de disponibla inkomster hushållen har till sitt förfogande.

Även om Sverige – och övriga nordiska länder – fortfarande hävdar sig väl i internationella jämförelser är trenden tydlig: den jämleliga omfördelning som anses bidra till mer jämlika sociala utfall minskar. Eftersom denna jämlikhet har bidragit till att stimulera den sociala rörligheten finns det skäl att misstänka att även den senare kan komma att påverkas. Inte minst förstärks detta av förändringar, kanske främst inom utbildningspolitikens område, som kan bidra till att uppväxtvillkor och familjeförhållanden i högre utsträckning styr den yngre generationens utbildning och framtidsutsikter.

9. AVSLUTANDE DISKUSSION

9.1 Hur långt från trädet faller äpplet?

Den här rapporten har visat att äpplet faller närmast trädet i länder som USA, Storbritannien, Italien och Frankrike. I de nordiska länderna är friheten större – där är de faktiska möjligheterna bättre för den enskilde att bli den hon vill bli. Ryggsäcken hemifrån är inte lika tung. Vid en jämförelse mellan de nordiska länderna är slutsatsen att Danmark och Norge, om något, är lite mer socialt rörliga än Sverige och Finland.

USA är det minst socialt rörliga landet i västvärlden. Ju fler perspektiv som belyses i den internationella jämförelsen, desto tydligare blir bilden. Förklaringen till den låga rörligheten är att rörligheten är lägre i svansarna av inkomstfördelningen – den som växer upp under fattiga förhållanden kommer att förbli fattig som vuxen, den som föds in i en välbärgad familj kommer att förbli rik. Den amerikanska drömmen, som allra tydligast manifesteras i möjligheten att röra sig från den vänstra till den högra svansen i inkomstfördelningen, är inget annat än en dröm. I alla andra länder i västvärlden är sannolikheten högre att göra denna resa. Ingen annanstans går fattigdom och rikedom i arv i samma utsträckning.

Under de senaste 25-30 åren har den amerikanska realinkomstutvecklingen varit negativ eller nästan obefintlig för breda befolkningsgrupper. Den produktivitetstillväxt som har skapats i ekonomin har inte kommit stora delar av löntagarkollektivet till del. Det amerikanska samhället kännetecknas därmed av både låg relativ och absolut social rörlighet. Den amerikanska drömmen är i praktiken en mardröm. Trots detta lever drömmen vidare.

9.2 Den alternativa teorin

Vilka faktorer är det som kan förklara skillnader i social rörlighet mellan länder och förändringar över tid inom länder? Teoretiskt är svaret familjeförhållanden, avkastningen på utbildning och utbildningssystemets förmåga att gynna elever från svaga hemförhållanden. Dessa perspektiv ger en god grund för vilka faktorer som är centrala, men viktiga slutsatser kan också dras av det faktum att de nordiska länderna – ur ett systemteoretiskt perspektiv – liknar varandra i många avseenden och att USA (och Storbritannien) är deras motpol; det som finns på den ena sidan atlanten finns inte på den andra. Vad som finns i de nordiska länderna är en utbyggd välfärdsmodell i alla dess dimensioner.

På motsvarande sätt kan man ställa frågan varför den sociala rörligheten inte är högre i USA? Varför leder inte en begränsad välfärd, låga skatter och starka ekonomiska incitament till att människor rör sig uppåt i inkomstfördelningen? Om höga skatter, generösa transfereringar och en väl utbyggd offentlig sektor begränsar rörligheten borde avsaknaden av detsamma leda till hög social rörlighet. Så är inte fallet. Men denna tankefigur, om att den nordiska modellen hämmar flexibilitet, dynamik och social rörlighet, omfattas även av den nuvarande finansministern Anders Borg. I en intervju i Dagens Nyheter den 2 april 2006 säger han, i egenskap av moderaternas chefsekonom, att: ”Min kompasskurs är att öka friheten för dem som sitter allra trängst, som till exempel ensamstående mammor och de som fastnat i utanförskap till följd av kombinationen av skatter och bidrag.”

Friheten för de mest utsatta ska enligt detta synsätt – som förenar en föreställning om ekonomins funktionssätt, om människans inneboende drivkrafter, med det moraliskt önskvärda att stärka de utsatta gruppernas frihet – öka genom att begränsa de välfärdsfunktioner som låser in och passiviserar. Men återigen, borde inte friheten vara störst i de länder som saknar det som sägs generera ineffektivitet och passivitet? Forskningen om social rörlighet visar det motsatta – friheten att bli den vi vill bli, möjligheten att lämna en tuff bakgrund bakom oss, är större i länder som saknar det incitamentsstrukturstänkande som finansministern omhuldar. Ett utvecklat välfärdsamhälle, med svaga traditionella incitament, ökar de utsatta gruppernas frihet; laissez-faire skapar ofrihet. Som sociologiprofessorn Gösta Esping-Andersen har uttryckt det: ”Ideology and myth do not die easily, and certainly not at the hands of social scientists.”⁴³

Det förenklade synsättet på ekonomins funktionssätt går igen också när det gäller den övergripande målkonflikten mellan tillväxt och rättvisa, mellan effektivitet och fördelning. Konservativa ekonomer hävdar att den ekonomiska effektiviteten markant skulle öka om vi bara accepterade något större inkomstskillnader. Väljer vi bort lite av det ena får vi mycket av det andra. Men även i detta perspektiv är verklighetsförankringen svag. De nordiska länderna bedöms av Världsekonometiskt forum vara de mest konkurrenskraftiga länderna i världen – deras förmåga till framtida produktivitetstillväxt bedöms vara mycket hög. Den svenska industrins produktivitetsnivå ligger i absolut världsklass. Allehanda internationella jämförelser har under de senaste tio åren visat att Sverige ligger mycket bra till – det kan handla om allt från IT-mognad och innovationsförmåga till kreativitet och produktmarknadseffektivitet.

På liknande sätt har OECD under senare år nyanserat bilden av vad som genererar väl fungerande arbetsmarknader. Genom att strikt hålla sig till empirin har man dragit slutsatsen att det finns olika vägar att gå för att nå goda arbetsmarknadsutfall (hög sysselsättning, låg jämviktsarbetslöshet och hög produktivitet). One-size-fits-all gäller inte i samma utsträckning längre. I samband med detta sägs att: ”Good performance on the labour market can also come

⁴³ Esping-Andersen, G, Unequal opportunities and the mechanisms of social inheritance, i Corak (ed) 2004, s 289.

from a system based on coordinated collective bargaining and social dialogue, with generous welfare benefits and serious activation services for jobseekers as well as employment protection legislation which helps labour market dynamism while also providing security to workers.”⁴⁴

Utifrån dessa tre perspektiv är det tydligt att världen inte är så enkel som många vill göra gällande. Utvecklade välfärdsländer genererar hög social rörlighet, ekonomisk effektivitet och goda arbetsmarknadsutfall. Detta sker trots vad som stipuleras i den traditionella teorin, trots de incitamentsproblem som välfärden skapar. Hur kan det komma sig? Är det så att ett utvecklat välfärdssamhälle lyckas överbrygga de inneboende bristerna eller är det andra faktorer som driver utvecklingen? Letar vi på fel ställe? Vad är det som får människor att prova vingarna, att ta språnget, att söka nya möjligheter – egentligen? Den framväxande beteendeorienterade samhällsvetenskapliga forskningen och den forskning som rör sig i gränslandet mellan olika discipliner är vägar som inger vissa förhoppningar om en bättre förståelse för hur verkligheten fungerar.

En central komponent i den alternativa teorin bör också vara insikten om att en hög social rörlighet är en viktig konkurrensfördel och ett sätt att öka den ekonomiska effektiviteten. I en kunskapsekonomi blir varje person som inte får ut sin fulla potential i arbetslivet en större förlust för oss alla. Bristen på lika möjligheter, avsaknaden av likvärdiga livschanser, håller tillbaka resan mot högre materiell levnadsstandard och högre reallöner. Det priset är högre i dag än tidigare. Att en anglosaxifiering av den svenska modellen gynnar den absoluta sociala rörligheten är mer tvivelaktigt än att den leder till lägre social rörlighet.

Flexibilitet, dynamik och rörlighet är inte liktydigt med starka ekonomiska incitament. Det handlar mer om människans inneboende resurser och hennes faktiska möjligheter att påverka sitt liv. Hur vi kan förbättra tillvaron i detta avseende är en långt mycket mer spännande och komplex utmaning än att ålägga utsatta grupper stramare villkor och hårdare piskor.

9.3 Hur länge lever den amerikanska drömmen i Sverige?

Den sociala rörligheten är hög i Sverige, men jag menar att vi kan se en tydlig trend: många av de centrala mekanismer som gynnat den sociala rörligheten är under hårt tryck, även om vi fortfarande ligger bättre till än stora delar av västvärlden. De faktorer som har bidragit till den gynnsamma sociala rörligheten är på väg att undermineras. Vilka är de utvecklingsmönster som kanske är positiva av andra skäl, men som riskerar att urholka den kanske viktigaste komponenten i den svenska samhällsmodellen – den höga sociala rörligheten?

- Uppväxtvillkor och familjeförhållanden får större genomslag på barnens framtida möjligheter i arbetslivet. Den ökade valfriheten inom samhällets alla områden förstärker skillnaderna mellan familjer. Egna beslut kräver intresse, ansvar, kunskap och delaktighet. Barn som växer upp med mindre av detta kommer att drabbas. Men även vid en given nivå på valfriheten finns det en risk att de ökade socioekonomiska skillnaderna i hälsa, den ökade andelen ekonomiskt utsatta barnfamiljer och en ökad (barn-) fattigdom leder till att barn från redan svaga hemförhållanden missgynnas ytterligare. Skillnaderna i barnens kognitiva förmåga kan komma att accentueras. Detta förklaras av den relativa deprivationen i sig (spegligen i andra), men också av den negativa effekt som den ökade utsattheten har på barnens produktiva förmåga som vuxna. Genom ökad valfrihet och en

⁴⁴ http://www.oecdobserver.org/news/fullstory.php/aid/1867/Jobs_Strategy: Policy_choices_that_work.html

mindre omfördelande välfärd minskar samhällets möjligheter att kompensera barn från utsatta hemmiljöer.

- Utbildningssystemet har under en längre tid stöpts om i riktning mot decentralisering och ökad valfrihet. Under de allra senaste åren har den trenden förstärkts. Dörrar stängs snabbare och hårdare, selekteringen har tilltagit. Möjligheten till andra chanser har minskat. Detta missgynnar elever från svaga hemförhållanden. Vi har lämnat ett system som bevisligen bidrog till hög social rörlighet och rört oss i riktning mot ett system som i andra länder har förstärkt den sociala reproduktionen. I dag ser vi också att uppväxtvillkor och familjeförhållanden har större betydelse för elevernas betyg. Skillnaderna mellan skolor har ökat och elevsammansättningen har blivit mer homogen. Segregeringen har ökat som en konsekvens av valfriheten på skolans område.
- Avkastningen på utbildning ökar. Den som är högutbildad har sett sin reallön växa snabbare än de lågutbildade under de senaste 20 åren. Så länge utbildning går i arv innebär det att en ökad avkastning på utbildning gynnar barn som kommer från hemförhållanden där kunskap och utbildning stimuleras. Om dessutom förändringarna i utbildningssystemet förstärker det sociala arvet kommer en större orättvisa att ytterligare belönas på arbetsmarknaden. Den negativa effekten på den sociala rörligheten blir dubbel.
- Inkomstskillnaderna ökar. Länder med små inkomstskillnader är socialt rörligare än länder med stora inkomstskillnader. Orsaken till detta är att många av de samhälleliga institutioner som skapar små inkomstskillnader också bidrar till social rörlighet. Nu befinner vi oss i en tid då dessa egenskaper styr oss åt andra hållet. Inte minst den decentraliserade lönebildningen bidrar till detta. Välfärden omfördelar inkomster i mindre utsträckning än tidigare. Skillnaderna i hushållens disponibla inkomster har ökat. Intressant i sammanhanget är den forskning som visar att inkomstskillnader *i sig själva* skapar minskat välbefinnande, ökad ohälsa och kortare liv – faktorer som minskar människors tro på sig själva och begränsar deras produktiva förmåga. Mänskligt välbefinnande, och den enskildes reella möjligheter att påverka sitt liv, har en djup relativ dimension.
- Den försämrade arbetslöshetsförsäkringen pressar lönerna, ökar utanförskapet och försvagar stödet för den generella välfärden. Till synes små reformer leder i sin förlängning till stora systemförändringar. Den försämrade a-kassan leder till att (1) fler får sin försörjning från socialbidrag, (2) de arbetslösa får lägre absolut ersättning, (3) lönenivåerna pressas nedåt, (4) inkomstvolatiliteten ökar och (5) medelklassens stöd för den generella välfärden minskar. Av detta följer att a-kassareformerna riskerar att leda till ett fördjupat utanförskap och ökad marginalisering, ökad otrygghet och att den vänstra svansen i inkomstfördelningen öppnas upp. Till detta kommer att stödet för den modell som sammantaget har bidragit till hög social rörlighet riskerar att undermineras. De svagare grupperna i samhället är de som främst missgynnas av detta.
- Den svenska samhällsmodellen omfördelar inkomster mellan hushåll, men riktningen går mot minskad omfördelning. Med de reformer som har genomförts under de allra senaste åren förstärks den trenden. Den jämförande forskningen visar att denna omfördelning har bidragit till små inkomstskillnader och låg fattigdom, till en utjämning av livschanser. Modellen har varit bra på att utjämna skillnader i marknadsinkomster och att minska gapet i disponibla inkomster. Många av de negativa sociala förändringar vi har sett under de senaste 10-15 åren kan, åtminstone delvis, förklaras av att graden av omfördelning har

minskat. Detta minskar den produktiva kapaciteten för de grupper som tidigare har dragit nytta av omfördelningen. En lägre social rörlighet ligger i dess förlängning. Fördelningspolitik är ett sätt att minska fattigdom och inkomstskillnader i nutid samtidigt som den bidrar till social rörlighet mellan generationerna.

Ovanstående punkter är intimt sammanflätade med varandra och samhällen förändras i en oändligt komplicerad – och ofta trögriktig – process. Alla kurvor kommer aldrig att peka i samma riktning och det finns säkert utvecklingsmönster som pekar åt ett annat håll, men jag menar att flera av de viktigaste systemegenskaperna i den svenska samhällsmodellen, vilka har varit avgörande för den höga sociala rörligheten, är på väg att urholkas.

För att öka konkretionsgraden vill jag lyfta fram följande direkta farhågor. Det handlar inte minst om (1) synen på valfrihet och i vilken grad samhället bör kompensera barn från svaga hemförhållanden, (2) ökad fattigdom och en växande hälsoklyfta, (3) segregeringen i skolan, (4) den ökade avkastningen på utbildning, (5) den ökade lönespridningen, (6) den ökade stigmatiseringen som följer av ett växande socialbidragstagande, (7) den öppning av den vänstra svansen i inkomstfördelningen som en lägre a-kasseersättning leder till, (8) den ökade ekonomiska otryggheten, (9) det försvagade stödet för standardtryggheten och (10) den offentliga sektorns minskade omfördelning.

9.4 Hur socialt rörligt bör ett samhälle vara?

Låg social rörlighet innebär att lika möjligheter inte existerar, att den enskildes livschanser i stor utsträckning bestäms av faktorer bortom hennes egen kontroll. Detta är ett oönskat tillstånd. Men det är också så att ett samhälle där den sociala bakgrunden inte har någon betydelse för barnens framgång som vuxna inte behöver vara önskvärt. Föräldrar investerar tid, pengar och känslor i sina barn och det är inte orimligt att delar av detta bör komma barnen till del. Ett platonskt samhälle, där föräldrarnas inverkan på sina barns framtid är obefintlig, behöver inte vara moraliskt acceptabelt.

Den centrala frågan blir därför: vilka av de mekanismer som genererar hög social rörlighet är önskvärda och vilka kan elimineras? I ljuset av utvecklingen i Sverige blir frågan: vilka av de systemförändrande utvecklingsmönstren är värda att bevara och vilka bör motverkas?

Den här rapporten har visat att skillnader i social rörlighet mellan länder främst är en funktion av graden av rörlighet i svansarna av inkomstfördelningen. Bland de stora medelklassgrupperna är skillnaderna mellan länderna mindre. Därmed innebär de svenska systemförändringarna att de som främst drabbas är de svaga grupperna; förändringarna påverkar sannolikt medelklassen mindre. Frågan blir i vilken utsträckning som medelklassen fortsätter att vara lojal med den modell som, genom omfördelningsparadoxen, har inkluderat det stora flertalet, men som primärt har gynnat de svaga gruppernas sociala rörlighet.

Det är här som striden kommer att stå. Kommer den breda medelklassen att bevara sin solidaritet med modellen när regeringen systematiskt försöker åstadkomma det motsatta? Kommer de stora mellangrupperna inse att också deras utsatthet ökar och att allt fler av deras barn kommer att uppleva begränsade livschanser? Kommer medelklassen att bejaka statsindividualismen, att friheten skapas genom oberoende från mellanmänskliga relationer, eller kommer vi att fortsätta i den individuella individualismens spår? Finns det tillräckligt med kollektiva instinkter kvar i den svenska folkmyllan, inte primärt i syfte att bidra till ett solidariskt samhälle, utan framför allt

därför att det ökar den enskildes möjligheter till frihet och oberoende? Om så inte sker blir de utsatta grupperna framtidens stora förlorare.

9.5Vad hände?

Den institutionella strukturen påverkar den sociala rörligheten. Samtidigt har den här rapporten visat att politik gör skillnad – att den sociala rörligheten påverkas av de beslut som fattas, av de vägval som görs. Framtidens sociala rörlighet bestäms av de förhållanden som råder i dag och av de val vi gör framöver. Det handlar om politik, om insikten att inget är ödesbestämt.

Men diskussionen om den sociala rörligheten har under lång tid lyst med sin frånvaro. Den dyker ibland upp indirekt, inom något konkret politikområde, men helhetsbilden har försummats. Kanske har den tagits för given. I dag är det mycket som talar för att vi befinner oss på ett sluttande plan, som i sin förlängning kan komma att begränsa människors livschanser. Principen om lika möjligheter är på väg att urholkas.

Ett första steg i att möta den utvecklingen är att lyfta frågan högre upp på den politiska agendan – att adressera frågan hur vi vill att den sociala rörligheten bör se ut i framtiden. Det är hög tid att skrida till verket. Tillsätt en offentlig utredning, samla de bästa forskarna, stimulera det offentliga samtalet. Fortsätter passiviteten är risken uppenbar att vi om ett decennium eller två tvingas titta bakåt och ställa oss frågorna: vad var det som hände, var det värt priset – att äpplet faller närmare trädet?

LITTERATUR

Aaronson, D och Mazumder, B, Intergenerational economic mobility in the U.S., 1940-2000, Federal Reserve Bank of Chicago, revised, June 2006

Acs, G och Zimmerman, S, U.S. Intragenerational economic mobility from 1984 to 2004: Trends and implications, Economic mobility project, 2007

Andrews, D och Leigh, A, More inequality, less social mobility, 2007

Berggren, H och Trägårdh, L, Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige, Norstedts, 2006

Björklund, A och Eriksson, T m fl, Brother correlations in earnings in Denmark, Finland, Norway and Sweden compared to the United States, discussion paper series, IZA DP, No 158, 2000.

Björklund, A och Palme, M, The evolution of income inequality during the rise of the Swedish welfare state 1951-1973, June 2000.

Björklund, A och Edin, P-A m fl, Den svenska skolan – effektiv och jämlik? Välfärdspolitiska rådets rapport 2003, SNS förlag 2003

Björklund, A och Freeman, R, Searching for optimal inequality/incentives, february 2008 version

Björklund, A och Jäntti, M, Intergenerational income mobility and the role of the family background, Oxford handbook of economic inequality, Oxford university press, 2009

Björklund, A och Lindahl, M m fl, The origins of intergenerational associations: lessons from swedish adoption data, 2006-01-11, Forthcoming in: Quarterly Journal of Economics

Björklund, A och Roine, J m fl, Intergenerational top income mobility in Sweden: A combination of equal opportunity and capitalistic dynasties, IZA discussion paper series nr 3801, October 2008

Blanden, J och Gregg, P m fl, Intergenerational mobility in Europe and North America, Centre for economic performance, London school of economics, April 2005

Blanden, J och Gregg, P m fl, Explaining intergenerational income persistence: Non-cognitive skills, ability and education, 2006, working paper nr 06/146, CMPO, University of Bristol

Blanden, J och Gregg, P m fl, Accounting for intergenerational income persistence: Non-cognitive skills, ability and education, Centre for the economics of education, London school of economics, September 2006

Bowles, S och Gintis, H m fl (ed), Unequal chances. Family background and economic success, Russell Sage Foundation, 2005

Bukodi, E och Goldthorpe, J.H, Market versus meritocracy: Hungary as a critical case, November 2008

Butler, S.M, och Beach, W.W m fl, Pathways to economic mobility: Key indicators, Economic mobility project

Bratsberg, B och Roed, K m fl, Nonlinearities in intergenerational earnings mobility: Consequences for cross-country comparisons, april 2006

Cabinet Office, The strategy unit, Getting on, getting ahead. A discussion paper: analysing the trends and drivers of social mobility, November 2008

Corak, M (ed), Generational income mobility in North America and Europe, Cambridge university press, 2004

Corak, M, Do poor children become poor adults? Lessons from a cross country comparison of generational earnings mobility, IZA discussion paper nr 1993, 2006

d'Addio, A.C, Intergenerational transmission of disadvantage: Mobility or immobility across generations? A review of the evidence for OECD countries, OECD social, employment and migration working papers nr 52, 2007

Dew-Becker, I och Gordon, R.J, Where did the productivity growth go? Inflation dynamics and distribution of income, Northwestern university, 2005

Esping-Andersen, G, Investing in children and their life chances, rapport till seminariet Welfare state and competitiveness, 2007.

Esping-Andersen, G, Equal opportunities in an increasingly hostile world, Trois lectures (II)

Fredriksson, P och Topel, R, Wage determination and employment in Sweden since the early 1990s – Wage formation in a new setting, 2006, rapport till konferensen Reforming the welfare state

Esping-Andersen, G och Myles, J, The welfare state and redistribution

Grawe, N, Education and economic mobility, Economic mobility project, 2007

Hassler, J och Rodriguez Mora, J.V m fl, Inequality and mobility, June 2007

Högskoleverket, Vilka är studenter? En undersökning av studenterna i Sverige, Rapport 2008:33 R

HM Government, New opportunities. Fair chances for the future, presented to the parliament by the minister for the cabinet office by command of her majesty, January 2009

Holmlund, H, Intergenerational mobility and assortative mating: Effects of an educational reform, London school of economics and political science, 2007.

Isaacs, J.B, Economic mobility of men and women, Economic mobility project, 2007

Isaacs, J.B, International comparisons of economic mobility, Economic mobility project, 2007

Isaacs, J.B, Getting ahead or losing ground: Economic mobility in America, Economic mobility project, 2007

Janson, T och Orpana, L, Svensk a-kassa i strykclass, TCO Granskar 2/2009.

Jäntti, M och Roed, K mfl, American exceptionalism in a new light: A comparison of intergenerational earnings mobility in the Nordic countries, the United Kingdom and the United States, IZA, discussion paper series no 1938, 2006

Kratz, A, Spaning med varning – Från maktlöshet till hopp för välfärden

Kronstadt, J, Genetics and economic mobility, Economic mobility project, 2007

Kronstadt, J, Health and economic mobility, Economic mobility project, 2007

Kronstadt, J och Favreault, M, Families and economic mobility, Economic mobility project, 2007

Lee, C-I och Solon, G, Trends in intergenerational income mobility, January 2006

Lindquist, M och Sjögren Lindquist, G, The dynamics of child poverty in Sweden, SOFI, working paper 4/2008

Löfgren, A-K och Larsson, M, Inkomstfördelningsrapport, en ny Låginkomstutredning, delrapport 1, Arbetarrörelsens ekonomiska råd, juni 2008

Marmot, M, Statussyndromet. Hur vår sociala position påverkar hälsan och livslängden, Natur och Kultur, 2006

Mazumder, B, Earnings mobility in the U.S: A new look at intergenerational inequality, Federal Reserve bank of Chicago, WP 2001-18

Mazumder, B, Upward intergenerational mobility in the Unites States, Economic mobility project, 2007

Morgan, S.L och Grusky, D.B (ed), Mobility and inequality. Frontiers of research in sociology and economics, Stanford university press, 2006

OECD, OECD Observer, Ten steps to equity in education, January 2008

OECD, OECD Education at a glance 2008

OECD, Growing unequal? Income distribution and poverty in OECD countries, 2008.

OECD, Launch of Growing unequal? Remarks by Angel Gurría, secretary-general, OECD, 21 October 2008, Paris

Skolverket, Provbetyg-slutbetyg-likvärdig bedömning? En statistisk analys av sambandet mellan nationella prov och slutbetyg i grundskolan, 1998-2006, Sammanfattning av rapport 300, 2007

Skolverket, Skolor som andra – Med fristående skolor i systemet 1991-2004, rapport 271, 2005

Skolverket, Vad händer med likvärdigheten i svensk skola? En kvantitativ analys av variation och likvärdighet över tid, rapport 275, 2006.

SOU 2001:79, Valfärdsbokslut för 1990-talet. Slutbetänkande av kommittén Valfärdsbokslut, Stockholm, 2001

SOU 2003:96, bilaga 10 till LU 2003, Utbildningens fördelning – en fråga om klass?, 2003

Rosenberg, G, Plikten, profiten och konsten att vara människa, Albert Bonniers förlag, 2004

Sawmill, I och Morton, J, Economic mobility: Is the american dream alive and well?, Economic mobility, 2007

The Guardian, Rags seldom turn to riches, 2005-05-09

The Wall Street Journal, As rich-poor gap widens in U.S., class mobility stalls, 2005-05-13

Zimmerman, S, Labor market institutions and economic mobility, Economic mobility project, 2007

Österbacka, E, Det ligger i släkten. Familjebakgrundens betydelse för ekonomisk status, Ekonomiska samfundets tidskrift, 1/2005